

ЦЧО

Рисунки
1934/2

13

2011

Կ Ա Յ Մ ,, Մատենադարանի թիվ 1

Ա Ս Օ

(Տիգրան Յ. Օսկան)

Դ Ա Տ Ա Ս Ա Ն

Տպագրություն

Հրատարակություն

Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ

Rue Nahr St. Michel

ՊԵՏՐՈՒԹ

1934

ՅԱԿՈԲ Փ. ՕՏԵԱՆ

ՎՇՏԱՀԱՐ ՀԱՅՐԻԿ

Անփառունակ շիրմիդ վրայ, փոխան յուշարձանի,
դնում եմ քո ե՛լ ցաւերից հիսւած եւ գրչովս կա-
պած այս փնջիկը:

Ռդիկ

Ա. Ս. Օ.

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍԲ

Սկսած եմ "ԿԱՅԾ", Մասեմաւարի անուան ճակ հո-
րասարակելի. Հայ հասարակութեան հրամցնելու համար
ընկերաբանական գրգոյկներ որոնց շարքին Ա. քիւր կը
կազմէ անմահն հերոս ԱՍՍԻ (Տ. Օսեան) ԴԱՏԱՍՏԱՆը
որը հրասարակուած է 1909-ին Կ. Պոլիս, այս գրգոյկը
ՀՆԶԱԿԵԱՆ անուանի հերոս եւ յեղափոխութեան մեջ
անգուցական շեղը գրաւող ՓԱՐԱՄԵՉԻ մասին գր-
ուած է, որուն կը կցենք նաեւ վերջինին համառօտ կեն-
սագրականը:

Յաջորդիւ պիտի հրասարակենք դարձեալ նոյն հեղի-
նակին գիրքերէն ՀԵՐՈՍՈՒՀԻՆԵՐը իւրաքանչիւրը
10 ալան Ս. ԴՀԿ.

Հրասարակիչ
Կ. Տօնիկեան

5077

U. U. O.
(Shqruhi Oshani)

770

Փ Ս Դ Ս Մ Ս Ձ
(Մասթենու Սարգիսեան)

5077

ԴԱՏԱՆՏԱՆ

Ա

Արաքսի ափին, Արցախի լեռների սուերի տակին,
Փայտակարանի անտառածածկ բարձրութիւնների հան-
դէպ նստած Մեղրի սււանում ապրող Սարգիսենց տան
ճրագը տակաւին վառուում էր, չնայելով նրան, որ կէս
գիշերը արգէն անց էր կացել:

Հաստաբուն, ճիւղաշատ և սաղարթախիտ թթենին
վրան էր կապել Սարգիսենց բակի վրայ նրա հովանու
տակ, թափանձիկ թիւլ-շղարշով ամփոփուած ճրագի
շուրջը, անընէկ կապերտի երեսին ձգած փափիկի տըմ-
փիկների վրայ շուրջանակի բոլորել: Նստած էին նորա-
հաս մի կին և երեք փոքրիկներ, որոնց մէծը հազիւ
տասներկու, իսկ փոքրը միայն երեք տարեկան կը լի-
նէին, մի երէտասարդ տղամարդ անհանգիստ քայլե-
րով չափչփում էր բակը լայնքից ու երկայնքից:

Ամառնային գիշեր էր, լուռ և խաղաղ. միայն,
երբեմն երբեմն թեթև մի քամի վզզում էր թթենու
սաղարթախիտ կատարով և մեղմիկ տարուբերում էր
նրա կանանչ ու թաւշեայ տերեւները, որպէսի օրօր
երգեն քնի և հանգստութեան գրկու մը ննջած յոգնա-
տանջ մարդկութեան համար:

Քայլերով երիտասարդը կարծես յոգնեց, նա մօտեցաւ փոքրիկներին, նստեց նրանց մօտ և թիկն տալով բարձին՝ ձգեց մարմնի երկայնքով: Փոքրիկները անմիջապէս վրայ թափւեցին, մէկը ընկաւ կրծքի վրայ ու սկսեց խաղալ նրա ընչացքի հետ, երկրորդը ձընկնեցին նստեց. առաւ ձեռքը դրեց իւր թաթիկներին մէջ, չիեց, շոյեց, ապա բարձրացնելով տաքուկ տաքուկ պաչեց, յետոյ իր թշին կպցնելով այնպէս երկար ժամանակ մնաց: Երրորդը՝ ամենից մեծը հանգալտիկ մօտեցաւ նրա բարձին, տեղաւորելով այնտեղ, համբուրեց նրա երեսները, թուշը թշին հպած, քաղցրալուր տրտմալի ձայնով շշնջաց. —

— Հայրիկ ջան, քեզ մատաղ, ինչո՞ւ կերթաս, ախր գիշեր է, մենք մինակ կը մնանք, խեղճ ենք, մայրիկը կուլայ: Վերջին խօսքերը արտասանելիս նա հարցական նայուածքով դարձաւ դէպի մայրը, որը ձեռքի կարը մի կողմ ձգած, գլուխը ծռած յենած ձեռքին՝ մտամոլոր նայում էր ճրագին: Լա՛ւ, որ երթաս շուտով կը վերագառնաս, վերսկսեց աղջիկը, այնպիսի չեչտով որ թուում էր թէ խիստ կարեւոր մի հանգամանք մոռացել է, և միայն դրա դրական պատասխանը պիտի գար իրեն զոհացնելու:

— Հայրիկ ջան, մի գնա, մի՛ երթա, մեզ էլ տար մենք էլ կը գանք, մայրիկն ալ կը բերենք, միասին կերթա՛նք, վրա տունին խօսքերի մի տարափ երկու փոքրիկները, ասես կարօտամաշ թռչունի ձագուկներ էին հաւաքւած, օտար երկրից վերադարձած իրենց հրաաղաւթի շուրջը ու ճլվլում էին:

Լուռ էր երիտասաղ հայրը, փոխանակ պատասխանի, որ չեր կարողանում, դժւարանում էր, նա անդադար համբուրում էր զաւակներին:

Չեր խօսում և կի՛նը. մի անօրինակ թախիժ դէմքին նկարած, անծայր մի մտածմունք ճակատն ակօսելով հոսում էր հորդառատ, և աչքերը անհուն ծով, ծով զգացումների, նա մերթ երիտասարդին էր նայում մերթ փոքրիկներին և երբմնակի այրող ճբագին:

Փոքրիկները անդադար կրկնում էին իրենց հարց ու պահանջները, սակայն հայրը լուռ էր, նա ճգնում էր պատասխանի տեղակ, փաղաքոյներով ու գուրգուրանքով բաւարարել, բայց այս նրան չյաջողւեց, և վերջապէս նա բերանը բացեց:

— Հեռու չեմ երթար և շուտով կը վերադառնամ, սիրելիներ, պատասխանեց նա բռնադրօտիկ կերպով:

— Չէ՛, չէ՛ մի՛ գնա, մի գնա հայրիկ, ջան, մենք մինակ կը մնանք:

— Մայրիկը ձեզ մօտ է, ինչո՞ւ մենակ կը մնաք: Հեղինէ. ասաց, նա դառնալով դէպի կի՛նը, որը իր ամուսինն էր, հերի՛ք է լուռ կենաս սիրելիս սրանց հանգստացրու և տար թող քնեն, ապա կրկին դառնալով զաւակներին շարունակեց, ելէ՛ք սիրունիկներս ելէ՛ք քնելու գնացէ՛ք, արդէն շա՛ւ ուշ է, քնի բաբօն եկել է ու նստել ձեր թերթերու քների վրայ. եթէ մի քիչ էլ ուշանաք, նա կը մտնի աչքերիդ, ու կը ննջէ այնտեղերում:

— Հանգստացնե՛լ, բայց ինչպէ՞ս, միթէ դա հընարաւո՞ր է, — սրտի խորքերից և նրա նրբին լարերի վրա

հնչող տղու մի ձայնով, մրմնջաց կիներ մեկուսի։
 Հայրը գնում, չարուեակեց նա բայց ո՛չ չի գնում այլ
 փախչում է, զեռ այս բաւական չէ, նա պահանջում է
 որ իր զաւակները, հարազատները հանգիստ լինեն։
 Նա պահանջում է անկարելին, անբնական։ Քարու-
 քանդ աշխարհ, անիրաւ, անօրէն կարգեր, զայրագին
 հոգոց հանելով, վերջացնելով իր խօսքերը, վեր կացաւ
 բոնեց փոքրիկների ձեռները և համոզելով նրանց որ
 հայրիկը էլ չի գնալու, այս գիշերն էլ կը մնայ, տա-
 րաւ քնացնելու։

Երեսասարգը դարձեալ ոտքի ելաւ ու սկսեց ըստ
 տաշնոյն քայել, նա յաճախ երկնքին էր նայում աստ-
 ղերի ուղղութեանը և այդպիսով հաշուելու ժամանակը
 և գտնելով շատ ուշացած փոփսում էր ինքնիրեն։

— Բայց ինչո՞ւ ուշանում են, ո՞ւր մնացին, չլինի
 փորձանքի հանդիպելին։

Ո՞ւր է գնում նա, և ինչպէս կինը ասաց ինչո՞ւ
 էր փախչում, բաժանւում ամուսնուց, թողնում զա-
 ւակները։

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ։

Գողթանի Մեղրի տաւեր, ներկայացնում էր մէկը
 այն վայրերից, որ մեր այս չարաբաստիկ երկրի վրայ
 ամէն տեղ բոլոր սահմաններում, երկնակամարի հա-
 նուր տարածութեան ներքոյ, իր նմանները ունի,
 աւելի կամ պակաս, այստեղ էլ, հարիւրաւոր ընտա-
 նիքներ, առանց սեռի ու հասակի խտրութեան, շուրջ
 տարին բոլոր, առանց եղանակի ու ժամանակի նրկա-
 տառութեան, աշխատում, բանում ու գործում էին,

մինչդեռ մի քանիսը, բազմաթիւ ու գեղեցկաշէն տը-
ներում բնակողները բնդհակառակն իսկի չէին աշխա-
տում, այլ հրամայում ու կարգադրում էին առաջին-
ներին, ուտում, խմում և վայելում նրանց աշխատան-
քը, իսկ միւսները գետնափոր խուլիկներում բնակող-
ները, միշտ անօթի էին, սովածահի ենթակայ, կիսա-
մերկ, և իսպառ զրկւած աշխարհի մարդկային վայելի-
քներէ: Այսպէս էր վիճակը. Աստուծոյ աշխատէս էր տը-
նօրինել ու սահմանել ասում էին քախտաւոր վայելող-
ները: Դարեր շարունակ գոյութիւն ունեցող օրենք-
ները եկել հաստատել էին, կառավարող թիւնները պա-
հել պաշտպանել և, մինչև անգամ եկեղեցին, իր սուրբ
հայրերով եկել էր օրհնել, սրբապարծել մէկի լացը
պայտանաւորուած միւսի ծաղրով, շատերի քաղցը՝ մի
քանիսի կշտութեամբ: Էլ ո՞վ ինչ պիտի աներ, ինչ
կարող էր անել, ասում էին, բաղդ է՝ ճակատագիր է
պիտի հնազանդել:

Սարգիսենց Փարամազ այսպէս էր անունը երիտու-
սարդ հօրը գիւղական վարժարանի տարբական դասըն-
թացքը աւարտելուց յետոյ, բազմի մի յաջող կատա-
կով ընկել էր միջնակարգ մի դպրոց: Այնտեղ նա շատ
բան սովորեց, շատ գրքեր ու պարբերական հրատա-
րակութիւններ կարդաց: Դպրոցական ընթացքը ա-
ւարտելուց մի տարի առաջ հազիւ քսանամեայ Փարա-
մազ, մասնաւորապէս հրապուրեց յափշտակեց այն
ուսմունքն վարդապետութիւնով. սիրեց այն գիտու-
թիւնը, որն ուսուցանում էր և ճամբայ ցոյց տալից
թէ ինչպէս պիտի անել, որ պատերազմները դադա-

րին ու յաւիտեանս տեղի չունենան. որ ժարդիկ իւրար չզրկեն ու իրար միս չուտեն և արվւնը ջրի տեղ չգործածեն, որ քաղածները կշտանան, և վերջապէս թշւարութիւնը և խտրականութիւնները վերանան և սրանց փոխարէն թագաւորէ եղբայրական, մարդկային խաղաղ և երջանիկ կեանք։ Այս ուսմունքը կոչուում էր Սօցիալիզմ-ընկերվարութիւն, և նա սովորեց։ Նա կարդաց «Ջնչակ» թերթում և Ջնչակեան ծրագրի մէջ ու յաճախ ազահու-թեամբ լսեց այս գաղափարի առաքեալների բերանից փրկարար քարոզը։ Փարամազ հասկցաւ և նւիրեց իրեն այդ նպատակի իրագործմանը, նա ուխտեց զինւոր դառնալ Ջնչակեան դրօշի, և վերջ տողորւած համամարդկային բարձր ըսկըզբունքներով, նա հայրենի գիւղ վերադարձաւ կամայ կամաց գործի սկսեց, յանձն առաւ գիւղական ուսուցչի համեստ և շարքաշ պաշտօն, և այս վերջնոյս միջոցով նա հայթայթում էր իւր և իրայինների ապուստը։

Բայց այս երկար ժամանակ չտեւեց. նոր գաղափարները զիւր չեկան այլոց քրտինքով սնանողներին. նրանք նկատեցին ինչ որ փոփոխութիւն, անցանկալի զարթնում իրենց՝ ցայդ ատեն հաւատարիմ և հլու հրնաղանդ գիւղացիների մօտ, խուլ և թոյլ տրտունջներ տեսան, զարհուրեցին ու կատաղելով կարավարութեան օգնութիւն, սուրբ հայերի միջնորդութիւն և կրօնի-դժոխքի սպառնալիք աջակցութիւնը խնդրեցին երջանիկ վայելողները, և միւս կողմից սպառնական թափով իրենց մատները շարժեցին, կազմեց երբեակ նիդա-

Պակցութիւնն և գործը սկսեց: Կառավարութիւնը վրձ-
ուեց բանգարկել նրան՝ եկեղեցու պետերը անէծք, բա-
նադրանք կարգացին և Պարամազ սրտի անհուն ցաւով
թողեց սիրած կոչումը, անօրէն հալածանքներից խոյս
տուեց ու գարցաւ փախստական...:

Երկար ժամանակեայ բաժանումից յետոյ, այսօր
նա եկել էր տեսներու իր անօր հարազատներին և վեր-
ջին մնաց բարեւ առելու, որովհետեւ այս անգամ շատ
հեռու պիտի գնար և գուցէ անգարձ մի ճամբով:

Փոքրիկները արդէն քնել էին: Ամուսինները, Հե-
ղինէն և Պարամազ, թթենու տակին աղօտափայլ ճրա-
դի մօտ, թեւերն իրար ուսերին ձգած, գլուխ գլխի խօ-
սակցում էին երբեմն երբեմն իրենց զրոյցները տա-
քուկ ու կարօտակէզ համբոյրներով քաղցրացնում:
Քրար սիրող, ջերմ, անկեղծ սրտով կապած կրկու-
մարդ, զաւակների հայր, երիտասարդ ամուսիններ,
անողոք, անխիղճ հալածանքներից ստիպւած էին իրա-
րու թողնել, հեռանալ և գուցէ մինչև յաւիտեան:

— Գարձեալ գնում եմ, ասաց Պարամազ, առնական
քայց արտմալի մի ձայնով, և այս անգամ շատ հեռու
Արաքսից էն կողմ, էն բարձր ու ձիւնոտ Մասիս սա-
րերի էն միւս կողմը, արիւն է հոսում, գետերը հեղեղ-
ւել արիւն են տանում, ընդարձակ գաշտերն կարմիր
մն ներկել, սարերն ու ձորեր, հովիտ, անտառներ
վարդագոյն դգնստ են հագել, տանջաստան աղետա-
վայրի տեր հարազատների արտառունքներից ծովեր են
կազմել, նրանց ողբն ու լացը սարերն ու քարերն
են մոմոացնում. անէծք ու նզովք կարցա և սորվե-

ցուր մեր որդիներին որ ատեն, ամենասաստիկ կերպով ատեն արիւն թափողը՝ մարդկային, եղբայրների արիւնը :

— Դու, Փարամազ ջան ընդմիջեց Հեղինէ լացմցուկ շեշտով, դո՛ւ պահանջում ես արգիլել զաւակներիդ, ատելի դարձնել նրանց ա՛յն ինչ որ դու որդեգրել ես, բայց ինչո՞ւ այդպէս, եթէ վատ է՝ այդ դո՛ւ էլ մի արա թո՛ղ զէնք ու զրահը . . .

— Ես էլ ատում էի և չեմ դադարել բուռն ուժով, բոլոր զգացումներովս և բանականութեամբս ատելուց բայց ինչ արած, վա՛յ, հազար վայ ու նախատինք շարասիրտ ձրիակերներին ու այլակերներին որոնք պատճառ դարձան: Նրանք մեր խաղաղ խօսքի, մարդանւէր քարոզի դէմ թնդանօթների անեղ բերաններ բաց արին մեր գրիչների դէմ սայրասուր և հատու սրեր, սպիտակ թղթի դէմ՝ արեան ու պատերազմի դաշտեր ցուցուցին, և ելան կոտորել մի ամբողջ ժողովուրդ, քարուքանդ անել մի ամբողջ շէն աշխարհ, Ինքնապաշտպանութեան վէհ ձայնը հնչեց բարձրաձայն, և մենք հարկադրեցանք զէնք, այդ մահու գործիքը գործածել, այո՛ մեղք-յանցանքը մերը չէ, ամօթ պատճառին :

Հնչա՛ւ . . . խաղաղ գիշերւան, հանդարտիկ օդի ծալքերից յստակ ու սուր մի ձայն, մարդկային մի կանչ հնչեց հեռուից, Մերոնք են — առած Փարամազ :

Երկու սրտեր, երկու կրծքերի տախտակների տակ ուժգին բարախել սկսեցին, լիզուները կարկամեցին : Բաժանման վայրկեանն էր, անխօս գրկախառնւեցին

ներանք, արցունքները իրար խառնեցին և լեզուների պատմել արտայայտել չկարողացածը, տաքուկ կաթիլները իրար ականջին փսփսացին :

Ջնչա՛կ... կրկնեց նշանաձայնը և լեռներ ու ձորեր անթիւ լեզուներով արձագանքեցին :

— Հեղինէ՛, բաւական է, շատ եմ ուշանում, գէնքերս բեր, ինքնիրեն բռնաղբօսիկ, զսպած ասած ՓԱՐԱՄԱԶ :

Եւ Հեղինէն բերեց, փամփշտակալերը խաչփակ ձգեց նրա ուսերից, և փամփուշտների պսպղուն փայլով կուրծքը զարդարեց, մէջքին կապեց դաշոյնն ու ատրճանակը, փոքրիկ պարկը լի հաց-պաշարով, և թիթեղիայ ջրիմիկը կողքից կախեց և բոլորից յետոյ հրաքանը տուեց ձեռք, սուրբ և խորհրդաւոր հանդիսաւորութեամբ ճետեւեալ խօսքերն ասելով :

— Գնա՛, Փարամազ ջան, գնա՛ և երբ կը սրբես ուրիշի թաց աչքը, այն ժամանակ յիշիր Հեղինէդ. գնա, բայց խնդրում եմ վերջին խօսքերով, որ քու գէնքերը երբէք ի չար չգործածես, չդաւաճանես, և ի՞նչքան հնար է խնայես մարդկային կեանքին... :

— Ես քու ցանկութիւնը սրբութեամբ կը կատարեմ պատասխանեց Փարամազ, և վերջին համբոյրներ փոխանակելուց յետոյ, նա բարձրացաւ բակի ցածլիկ պատիցը, թռաւ դուրս և արագութեամբ հեռացաւ : Մի քանի վայրկեան տնցկացած երբորդ անգամ լսեց Ջնչա՛կ որին Փարամազի ծանօթ ձայնը նոյնպէս՝ բարձրագոյ պատասխանեց »ՋԱՆԳԱ՛կ«... :

Ջանգա՛կ ու Ջնչա՛կ, հնչում ու լսում են դիշերային խաւարի մէջ, լոյս, ազատութիւն սիրող հալա-

ծանրաների բերնից բայց երբ կը լինի որ չնչակը ազատութեան աւետիսը հնչէ ազատ, համարձակ և Չանգակը քաղցրաձայն զօղանջով մեռնող բռնութեան անհետ կորչող անհաւասարութեան մահերգը երգէ... լալահառաջ շեշտով սաեց Հեղինէն, որ թիկն էր տւել հաստաբուն ծառին, ասեա տոկալ կարենալու, տանելու համար ուսերին ծանրացած անագին վշտաբեռը

Արշալոյսը նորազարթ աչքերը բացեց թերթերուն քներից քունը թօթւելով, բարձրաբերձը սարերի կանանչն ու ծաղկունքը թրջող գովաստուն ցող-չաղով երեսը լւաց, ապա սկսեց իր գուգ ու զարդարանքը, հորիզոնի գրկից դուրս բերեց գիշերը այնտեղ սլահած, իր ճակտի թագն ու պսակ ոսկեճաճանչ արեգակը, գրեց իր պլսին, Հար ու բոց բոնեց ողջ շրջապատը, հազաք հազար շողիկ-ճառագայթները ամենուրեք թլթլացին ազրիւրների ու տաւակների ցուրտ գրկեր մտան առաւօտեան լողանքի համար, ամենուրէք շաղ տրւած ակներն ու գոհարները երփնեհրանգ աչիկներով ողջոյն առային:

Փոփրիկները տաղաւին մուշ մուշ ննջում էին, դըլխիկները ձգած, մաղերն արձակած ու ցրիւ տրւած, թաթիկները երեսներին: Մայրը նրանց գլխավերե թիկըն տւած բարձին, գլուխը քարշ արած, կիսահակ նիրհում էր որպէս հաւերժական հարս: Արշալոյսի շողերն խաղուխնդումով այստեղ էլ իջան, փոքրիկները գլուխնին փախցրին, թաթիկներով ծածկեցին աչքերը Զարթնեց իսկուհին, նստելով անկողնու մէջ շուրջը նայեց կիսաքուն, տեսաւ մօրը մինակ, իսկ հայրը չկար:

— Մայրիկ ջան, մայրիկ, ասա ինձ շուտով, ո՞ւր է մայրիկը, մի՞թէ նա գնաց...

կիսաքուն, երազող, նիրհած մայրը խուփ արած աչքերը բաց արաւ, նայեց զաւակին, լռիկ ու մնջիկ. աչքերը աղբրակների ակունքը բացեց, արցունքի մարգարտէ կայլակները փայլեցին նրանց յստակ ու անհուն յատակում, ապա նա մեղմիկ ձայնով ասաց :

— Հայրդ գնա՛ց, այո՛ գնա՛ց, իմ սիրուն բալիկ :

Մի պահ տիրեց խորհին, տրտմալի և խփքերով անարտայայտելի թախիժը՝ մայր և աղջիկ իրար նայեցին անխօս և աչքերով ինչ ու մտքեր ու յոյզեր փոխանակեցին :

Զիւնապատ սարերի կուսական կատարներից ծնած կանանչ անտառների և ծաղկալի հովիտների միջով անցած, առաւօտեան թարմ զեփիւրը սրսփալով եկաւ, սուրաց, սւաց և սոսափեց թթենու տերեւները : Զեփիւռ-հովիկի թշուշ մրմունջին խառնեց և արշալոյսեան թռչունների մեղեդիները, այդ ժամանակ երգեց և մայրը, նրա քաղցրահնչիւն դաշնակը միացուց բնութեան համերգին, ասես թէ կամենում էր և խնդրում, որ օդասլաց զեփիւռը տանէ իւր երգը և այն հնչեցնէ, սարերի գլխին, ժայռ քարի տակ գլուխը քարեայ բարձին դրած, հրաձանը կրծքին դրկած իր սիրելի Փարամազին, նրա ականջին մրմնջան օրօր ասեն նրա համար :

Յանուն նոր կեանքի ճանջող մարդկութեան

Զինուր դարձաւ նա ուխտին չնչակեան

Մեկը՝ ամենքին, ամենքը մեկին

Վեհ սկզբունքին միտ հաւատարիմ :

Սուրբ գաղափարի դրօշը ձեռքին

Նա գնաց օգնել հե՛հ ճանջաճներին,

Եւ ազատութեան անյազ ծառաւով
 Մարտի դատս նեւեց, նա բռնոն խանգով:
 Մեղքս մերը չէ, նախաշինք նրա՛նց,
 Որք՝ եղան պատճառ այս դաժան չարեաց:
 Վա՛յ նրանց գլխին, մօտ է փրկութեան
 Յոր պանծալի. վախճան բռնութեան:
 Մը վեջին հաւուած, դո՛ւք սանջուղ մարդիկ,
 Սուրբ աշխատանքի հարազատ որդիք,
 Եւ խարխուլ շենքը անարգ բռնութեան
 Հիմնովին քարանդ կլինի անպայման:
 Մի՛ ուժեղ զարկ էլ, եւ՝ դրօշ յաղթապանծ
 Հնչակեան ուխտի վեհ գաղափարաց,
 Նշան նոր կեանքի, հաւասարութեան
 Կը բերէ համբաւ մեծ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ...

Բ.

Մեծ զէպք անուանով որակւած համատարած պատուհաս ազէտից, որ ընդհանուր և հասկանալի կոչուածով աշխարհին յայտնի է Հայկական կառորածներ քաղորոշ յատուկ անւամբ. այդ մեծ զէպքից հազիւ մէկ մէկուկէս տարի էր անցել, բայց տակաւին, խանձւած և քորուքանդ աւերակների վրայ ջարդ ու փշուր քնկած ժողովուրդը, վիրաւոր, յուսակտուր և անօգնական ողբում էր և պատմում անտարբեր և անսխալ մարդկութեան թէ ինչպէս ինքն էլ ցանկացաւ մարդու պէս ապրիլ իր բռնաւորութեամբ իրաւունքների վերադարձնելը պահանջել, և թէ՛ իր այս համեստ և մարդկային իղձերին ինչպէս պատասխանեցին... : Զարդուկոտոր ժողովուրդը նստած աւերակների մոխիրներն փրփրում կայծեր գտնելու համար ողբում էր լալագին ձայնով իր վիշտը փլատակների տակ թաղւած նահատակներին լսելի դարձնելու փափաքով :

Մովակի ափին, կանանչապատ լեռներով հովանաւորւած ժայռ բերդը զերթ հսկայական և յաւիտենական պաշտպան մի կողքում առած, նստած էր վան քաղաքը : Նա բնական գեղեցկութեամբ խոնավան չքնադադոյն քաղաքը, կրծքին բռնուցած այլաւաճների հոգեհան մրմուռից, ա՛յնքան էր աղաղակել, այնպէ՛ս էր կանչել, որ այժմ ձայնը խաղաղ կտրած, անծպուտ և ուշակութոյս ընկել միայն միտում էր :

Մարդիկ քիչ էր մնում հաւատային՝ թէ Ըմբոստութեան ոգին յաւիտեանս վերացել է, երբ նորից խորհրդաւոր մի շուկ բերնէ բերան շրջել:

—Էլի եկել են, փսփսում էին իրար ականջին բնաւեր քաղաքացիները, բայց այնպիսի զգուշութեամբ և ախուժախով, որ՝ թւում էր թէ այդ մասին խօսելիս բերանին և լեզուն այրում ու տապալկում է:

Զրոյցներ էին շրջում, չափազանցուած, առասպելախառն: Ոմանք ոգեւորւում էին և ուրախութեամբ լցւում մի մասը լուրջ մտահոգութեամբ տարւում իսկ փոքրամասնութիւնը դժգոհ էր ու կատաղած: Այսպիսի հոսանքներ գոյութիւն ունէին հարազատ ժողովրդի ծոցում; մինչ տիրապետող տարրը հազար աչքերով և ականջներով հետևում էր նորոյթին, զանազան միջոցներ, արտակարգ պայմաններ և խստութիւններ ստեղծելով:

Քաղաքի հրապարակներից մէկուն, ուր գալիս միանում էին երեք փողոցների բելաճները, մի յորդահոս ազրիւրի գլխին, սուերաշատ ուռնու հաճելի շաքի տակ ազրիւրի կողքին դրած աթոռների վրայ նստոտել էին մի խումբ մարդիկ հովանում և հանգստանում էին:

—Պիտե՞ս, լսե՞լ ես, Յակոբ ախպէր, էլի՜ եկել են... ինչպէս չեն վախենում, չեն խնայում իրենց երիտասարդութեան: Զարմանալի բան է նրանց անփորձ անվտանգ այստեղ հասնիլը, կտրել և անց են կացել ութ տաս օրերի ճամբա, սարերի կատարներով են քալեր, դիշերները ցերեկ դարձած, ճեղքել են ու անցել արնախում վայրենիներէ ահեղ բազմութիւններ, զինւորական խիտ շրջթաներւ ծիշտն ասած՝ այս մարդիկ բաջ և անձն էր

զինելուց զատ, մի ուրիշ լաւ բան էլ ունին, գերբնական մի բան, որ թերեւ մեր գլխում չի տեղաւորուիլ:

Սօսողը անգագաբ աչքերը չորս բոլոր դարձնելով վերջացրեց խօսքը և սպասողական գրութեան մէջ մնաց գիմացինի պատասխանին:

—Բայց ո՞վքեր են այդ եկեղեցիները, Միսակ ախպէր, որոնց մասին այդքան բաներ ասացիր, հարցրեց աստղինը, որը ոյժ էր գործ դնում իրեն անգիտակ ձեռացնելու համար:

—Միթէ՛ դու այդքան անտեղեակ ես, վրաբերեց Միսակը, նրա՛նք են էլի:

—Էլի՛ նրանք, բայց ո՞վքեր են:

—Նրանք էլի... մեր տղերք... Հնչակեանները... հատ հատ և չեղտելով ասաց Միսակը, միշտ շուրջը նայելով, և ապա երբ վերջացրեց յաջողութեամբ, այսինքն ատանց լրտեսելու, կարծես մի մեծ բռնն ցած դրեց իր ուսերից: Յետոյ նա վեր կացաւ, աղբիւրի ջրով մի լաւ զովացրց երեսն ու ձեռները, սրբւեց ու չորացրեց և նախկին տեղը բռնելով շարունակեց:

—Նրանք Պարսկաստանի սահմաններով են անցել և այստեղ հասել. խումբը բաղկացած է աւելի քան վաթսուէն հոգուց. սրանց մեծամասնութիւնը այն կողմեր ապաստանած մեր փախստականներից են, իսկ մի փոքր մասը՝ էն կողմի մեր ախպերներից են, ասում են, շատ և ընտիր գէնք ու մթերք են բերել:

—Փա՛ռք քեզ տէր, հօ՛ չմեռաւ կոիւր, հօ՛ չլոց արդարութեան ձայնը, վատերը այսպէս կապասէին, և ինձ նահատակ գաւակների գծախտ հօր սիրտը խոցում խո-

ցոտում էին ամեն անգամ, ասելով թէ «ի՛ դուր մեռան
զնացին երիտասարդ զաւակներդ, նրանց ճամբան շա-
րունակող էլ չի լինի, նրանց ոյժը մի ձգելու վառօդ
էր, ևն ևն»։ այժմ թո՛ղ տեսնեն։ Ես գիտէի, Միսակ
ախպէր, բայց դիտեամբ չգիտնալու զարկի, պիտի շատ
զգոյշ լինել, յրտեսները էլի շատցեր են։ Յակոբը տա-
կաւին չէր վերջացրել, երբ նրանց մօտեցաւ երրորդ մի
անձնաւորութիւն և ասաց.

—Բարեկամներ, պատրաստէ՛ք, դարձեալ դուրումը
կոխեց մեր դուռը, սարացած ազէտը պիտի ծանրանայ
մեր վրայ, և այս անգամ անդարձ և անյոյս պիտի կոր-
չինք։

—Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ որ, միաձայն վրայ բերին ա-
ռաջին երկուսը։

—Ի՞նչ հանգիստ և անվրդով էլ հարցնում էք, ու-
րե՛մն ոչնչից լուր չունիք էլի՛, դէ՛ լսէք, որ այդպէս է,
չնչասպառ և կիսայանդիման տօնով շարունակեց նո-
րեկը։ «Է՛ն տնաքանդի տղերքը էլի՛ եկել են, կարծէ՛ք
բաւական չեղաւ ինչ չարիքների որ առիթ դարձան,
այժմ էլ եկել են պակասը լրացնելու։ Ծօ՛, մի մարդ
չկայ դրանց ասէ։ «Անխե՛լք տաքզլուխներ, ի՞նչ կու-
ղէք, ձեր ձեռքից ի՞նչ կըզայ, եթէ մեղ չէք խղճայ, գո-
նէ ձեր կանաչ արեւներին խնայեց»։

—Լա՛ւ լա՛ւ, ախպէր կարճ կապիր, ընդմիջեց Յա-
կոբը, նրանք իրենց գործը լաւ գիտեն և մեր խելքով
չեն պար գայ։ Հապա ի՞նչ կուղէիր. կը ցանկայիր
ցկեանս նստիլ այս աւերակների վրայ և միայն սը-
գալ, կամ բռնաւորների ոտքը լիզել, որդուդ, հարա-
շատներիդ կեանքի թել կտրող ձեռները համբուրել։

—Հապա՛ ին՞չ անենք, «մի ձեռք որ կտրել չի լինի պիտի համբուրես ու գլխիդ դնես», ի՞նչ կարող ենք անել, խղճալի և կարեկցութիւն ու արգահատանք չարժող ձայնով պատասխանեց խօսակիցը։ Գնանք ո՞ր անտակ ծովն ընկնինք, ի՞նչ սև կապենք։ Բիչ առաջ կառավարութիւնը պահանջեց առաջնորդորանից և բոլոր թաղապեաճներից, որ պահած յեղափոխականներին իրեն յանձնեն, հակառակ դէպքում նա սպառնում է քաղաքավարի կերպով, թէ զալիքների դէմ առնել, պատասխանատու լինել չեմ կարող։

—Այսպիսի բաներ տակաւին չատ պիտի տեսնենք եկող գնացող խմբերին՝ վերջ կոխներին վախճան այն ժամանակ միայն կը հասնի, երբ նորերը դուրս կը գան կատարեալ յաղթութեամբ, պատասխանեց Յակոբը։

—Ուրեմն դարձեալ Մեծ-աղէտների նախօրեակումն ենք ապրում, չչնջացին մնացեալ երկուսը։

—Այո՛, դժբաղդարար, որովհետեւ վամպիրը տակաւին չի կշտացել։

Այս վերջին խօսքերի ձեռ միաժամանակ լսելի եղաւ զինուորական շեփորի զլի և անախորժ ձայնը նա հընչեց երկար և բոլոր զօրապահականոցներից արձագանգ առաւ։ Փողը զօրքերին ի գէն էր կանչում և յայտարարում պաշարողական դրութիւն։

Քաղաքացիները դողացին։

Զինւորաշարժը սկսեց։

Սաղարկում էին։

Տներից դուրս, հրապարակներում և փողոցներում, չուկաներում և խանութներում եղած բոլոր այր հայ

մարդիկ պաշարեցին իրենց կեցած տեղերումը: Տեղից
ժամ պալը անկարելի էր շարժւողը գնդակահար կը լի-
նէր:

Իսկ տներում կանա՞յք... դաւա՞կեն՞ք... ողբ ու
վայն սուռն, երկնի կամարներ թնթացնող ձայներով...

Խուզարկում էին... Գիտէ՞ք ի՞նչ բան է այս տե-
սե՞լ էք...:

Եւ այս գրութիւնը տեւեց ժամեր... քաղաքի բոլոր
հայաբնակ թաղերում... բայց տակաւին անհետեւանք.
յեղափոխականներին գտնել չէին կաքողանում:

Յանկարծ լսելի եղան հրացանի մի քանի ճայթիւն-
ներ: Հեծեալ եւ հետիոտն զինւորների մեծ խումբերը,
յայտնի պետերից առաջնորդւած, գիմեցին դէպի այն
կողմը ուսկից լսեց հրացանազարկը:

Մատնանշւած էր լրտեսի կողմից յեղափոխական-
ների պարագլխի թագստոցը, եւ մեծ բաղմութեամբ
խուզարկուներ հաւաքւած այդ տան շուրջը, եւ ժեղ
կերպով մի քանի տակ չղթայել էին բան և սպասում
էին հրամանատարի գալստեան դէ կարգադրութեան,
բը զինւորներից մէկը պատուհանում նկատելով օ-
տարականի զգեստով կեցած մի մարդու, հրացան էր
արձակել և որին հետեւել էին իր ընկերները:

Մինչ զբաւում միջոցներ էին որոնում տունը գրա-
ւելու և բնակողներին ձերբակալելու, ժինչ հարիւրա-
ւոր հրադէնների բերանները պատրաստ էին կրակ
տեղալու տանը վրայ, և միւս կողմից լեփ-լեցուն
տակառով նաֆթն էր սպասում հրդեհ ձգելու, ներ-
սում կատարւում էր հետեւեալը, պարզւում էր այս-
պիսի տեսարան:

Յեղափոխական խմբի առաջնորդը, չուրջն առած երեք չորս ընկերները ու հիւրասիրող տան երիտասարդ զաւակները զէն 'ի ձեռին պատրաստ ում էին կուել դիմադրելու։ Նրանք ծրագրում էին դիմադրութեան կերպը, դիրքերը ևն։ Տիրում էր կատարեալ ոգեւորութիւն։ Շւարումի, վախի ուէ մի աննշան արտայայտութիւն չէին կրում դէմքերը, «մեռնինք, մէկտեղ, ապրի՛նք մէկտեղ» խօսքերը ամենքի չրթների վրայ կը թլթլար։

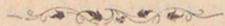
— «Մահն ընկերով հարսնիք է», ժողովրդական սա փիլիսոփայական դարձեալք աււած քով մէջ մտաւ տան տիրուհին։ Համակրելի արտաքինով եւ դիւրեկան ձայնով մի կին էր նա, փորձեալ եւ այսպիսի անցքերի յաճախակի ականատես եղած։ — Բայց չպէտք է մոռնալ որ ամեն մահը մահ չէ, ամեն մահ՝ անմահութիւն չէ, ամեն մեռնիլը, քաջութիւն անձնւիրութիւն չէ։ Կան կեանքեր, ապրող, չմահացող կեանքեր՝ որոնց առաջ ինք՝ ամենասարսափելի մահն անդամ ոչնչանում է, երբեմն ապրելու զոհաբերութիւնը գերիվեր է ամենատեսակ ողջակէզներէից։ Զաւակներս, ներկայ դէպքում ես գտնում եմ, որ ձեզ աւելի հեշտ է մահին ընդառաջ գնալ, քան կեանքին, եւ երկրորդ՝ ամենաստոյգ կերպով ձեր մահից առաջ եղած ընդդիմադրութիւնը կը հրահրէ սկսող հրդեհը եւ՝ ձեզ հետ, մեզ հետ, ամբողջ քաղաքը անսփոփ թշուառութեան կը մատնէ։

— Ուրեմն դո՛ւ, մայրիկ ջան, առաջարկում ես անձնատուր լինել եւ այն էլ զէն 'ի ձեռին, ընդմիջեց նրան երիտասարդ զաւակներից Արմենակը։

Յրիտաւորդ խմբապետը ուշադրութեամբ խում էր տիկնոջը և մերթ քնդմերթ զննող աչքերով նայում էր դուրս, հետեւում թշնամու գործողութիւններին:

— Ընկե՛ր, ասաց խմբապետը, մերանց արդէն ձերբակալեցին ու տարան. ես տեսայ Մելքոնին, Աւօին և Վարդանին իրենց տասնեակներով՝ անդէն և կիսամերկ: Այս ի՞նչ բան է, ըստ երեւոյթին մենք հետապնդւած ենք զաւաճտների վարպետ աչքերից: Ապա՛ խօսքը տիկնոջ ուղղելով ասաց նրան, — Մայրիկ, մենք հրապարակ ենք եկել հանրութեան համար, ժողովրդի համար, եթէ նրա շահը կը պահանջէ մեզնից ապրել ու տանջւել թրքական քանտերում, պատրաստ ենք կատարելու:

Այսպիսի խօսակցութիւն տեղի կունենար ներսում, երբ յանկարծ հրացանների համազարկը ճոռաց և մի խումբ ռաւիկաններ ու զօրքեր սուսերամերկ և լիքը հրացաններով ու ատրճանակերով, զանազան կողմերից ներս խուժելով, անկարելի դարձրին այն տեղ եղողս ների ու է շարժումը:

Գ.

Ամիսներ էին անցկացել, նոյն իսկ տարին յրացաւ
 և տակաւին ո՛չ ճի դատաւարութիւն տեղի ունեցաւ:

Կամաւորների, խմբապետի և նրանց հետ բանտար-
 ված հարիւրաւոր, զործին անտեղեակ զիւղացի և
 քաղաքացի հայերի կացութեան, տանջանքների և
 չարչարանքների մասին մէկը միւսից սարսափելի
 այնպիսի բաներ էին պատմում, որ յոռները ականջ-
 ները գոցելով, անիծելով և հառաչելով փախչում էին:

Վերջապէս եկաւ, հասաւ դատաւարութեան օրը:

Սգոստոսի առաջին օրն էր, տաք և պայծառ:

Դատարանում այնքան խիտ էր մարդկային բազ-
 մութիւնը, որ առանց այն էլ տօթագին օդը անշնչելի
 էր դարձել: Զօրքերն ու ոստիկանները հազիւ էին
 պահպանում կարգը: Մեղադրեալներին, որոնք մի քանի
 տասնեակ երիտասարդներ էին, առաւօտ վաղ, հասա-
 րակութիւնը հաւաքելուց առաջ, արդէն փոխադրել
 էին քանտից եւ փակել դատաւարանատան ներքնա-
 յարկ, գետնափոր նկուղներում: Երբ ներկայ էր դա-
 տաւորների կազմը եւ մօտ սկսելու ժամը, նրանց բե-
 րին դահլիճը, տեղաւորեցին դատաւորների յատուկ
 բաժնում եւ շրջապատեցին պահակներով...

Դահլիճի ճակատ պատի վրայ, ոսկեգոյն շրջանակի
 մէջ, կտխւած էր տէրունական խորհրդանշանը, որի
 աչքերի առաջ, ոտների տակ դրւած ամբիոնի վրայ,
 ժիսաւորսնաձեւ և կանաչածածկ սեղանի շուրջը բազ-

մեկ էր դատաստանական կազմը: Մէջտեղումը նստել էր նախագահը, յիսուն տարի քալած, ալեխառն միրուքով, բարի արտաքին երեւոյթով մի ծերունի՝ կրօնաւորի տարազով: Նրա գլխարկի չուրջ բոլորած սպիտակ փաթ թոցի փայլը աւելի էր լուսաւարում ձակատն ու գէմքը և սպիտակացնում ալեղարդուած հերերը: Նախագահի կողքերին, աջ ու ձախ, տեղ էին բռնել ազգերի և դասային ներկայացուցիչները. աջակողմի վերջին աթոռը զրաւել էր դատախազը, նրա գլխացուծ, միւս կողքի վերջին տեղը տրւած էր աւագ քարտուղարին: Դատախազի տրտաքինը անգամ արգիլում էր նայողին՝ դէպի նա, զգուանքի ու ատելութեան զգացումներից բացի, մի այլ մտածում ունենալ:

Նախագահը դատը սկսւած յայտարարեց:

Բազմամարդ դահլիճը որ ազմկած էր ցարդ, լոնց այնպէս, ինչպէս սև գիշերների մէջ գերեզմանատներն են լռում:

Քարտուղարը սկսեց ընթերցումը մեղադրեալների վերաբերեալ ամբողջ դործի, որի մէջ առաջ էին բերւած նախնական քննութեան ժամանակ, քննիչների կողմից կազմւած բոլոր արտառոց յերիւրանքները: Այս վերջանալուց յետոյ, կարդացին մեղադրեալների անունները, որոնք տասնեակներով էին:

Նախագահը դիմելով մեղադրեալներին հարցնում է, — բոլորը ներկայ են: Ջնչակեան ներկայացուցիչ Փարամազը, ո՞վ է, թող առաջ անցնի:

Այս ժամանակ հասարակութեան մէջ տիրեց մի իրարանցում, որովհետեւ ամէնքն էլ ցանկանում էին անպատճառ տեսնել հոչակաւոր ներկայացուցիչին:

Ներտասարգը առաջացաւ և ասեց — ահա՛ ես :

— Ո՞վ էք դուք, որտեղացի, ի՞նչպէս է ձեր անունը ազգանունը, հարցրեց քաղցրութեամբ Նախագահը :

— Ես դժբաղտաբար ո՛չ մի բան չեմ կարող ասել : Պ. Նախագահ, որովհետեւ ո՛չ մի երաշխիք չունիմ ան. ձիւ անձեռնմխելիութեան, մինչեւ անգամ դատավարութեան ընթացքում, ուստի ես առաջարկում եմ կանչել այլ տէրութեանց ներ'յայացուցիչներին ներկայ լինելու համար, հակառակ դէպքում ես հրաժարւում եմ ձեր բոլոր հարցներին պատասխանելուց :

Նախագահը այնուհետեւ հերթով հարցրեց ներկայացուցչի բոլոր ընկերներին, որոնք դարձեալ միևնոյն կերպով պատասխանեցին : Ապա նա դատաւորներին խորհրդակցութեան հրաւիրեց :

Անցկացաւ կէս ժամ, որից յետոյ Նախագահը մտաւ դահլիճ և յայտարարեց թէ նիստը յետաձգւում է :

Այսպէս ամիսներ տեւեց դատավարութիւնը :

Վերջապէս եկաւ հասաւ վերջնական գործողութիւնը :

Դատավարութեան ներկայ էին այլ պետութեանց ներկայացուցիչներն և ահագին բազմութիւն այլազան ժողովրդներից : Ընդունւած պաշտօնական արարողութիւնները վերջանալուց յետոյ, դատախազը սկսեց կարգաւ իր մեղադրականը :

«Արդարադատութեան եմ յանձնում Հնչակեան ներկայացուցիչ Փարամազին, խմբապետներ՝ Մելքոնին, Վարդանին, Արշակին և իրենց հետեւորդ այս բազմաթիւ ընկերներին, որոնք զինւած խմբով օտար երկիրների սահմաններից գաղտնի մեր երկիրը մտան, կուխ, բռնեցին Բ.ի շրջանի Խ... գիւղի մօտ, Քրդերի եւ մեր կառավարութեան զինւորների հետ, միօրեայ ճակատամարտից յետոյ նրանք յաջողեցան խուսափել

և քաղաք մտնել, ուր ինչպէս յայտնի է շնորհիւ կառավարութեան եռանդուն ջանքերի վերջապէս ձերբակալեցին: Նախնական քննութիւնների և բազմաթիւ վկայութիւնների վրայ հիմնելով ապացուցեց, որ նրանք անդամներ են Հնչակեան յանցաւոր և զաղտնի ընկերութեան, որը նպատակ ունի, ամենից առաջ, անջատել Հայաստանը թիւրքական կայսրութիւնից և հիմնել Հայոց թագաւորութիւն: Երկրորդ իրենց ծրագրով պահանջում են ջնջել բոլոր աստուածադիր կարգերը, օրէնքները, որոնցմով մինչև այսօր կառավարում են աշխարհը ու մեր հայրախնամ կայսեր երկիրն ու հպատակները, և նրանց տեղ դնել հաւասարութեան, ազատութեան և այլն կարգերը, որ ժամանակ կնոջ և տղամարդու խտրութիւններն, տէր ու ծառան, զինուորն ու փաշան բոլորը պիտի վերանան և իբրեւ թէ ամէնքը հաւասար պիտի լինին: Այս յանցաւոր և աշխարհակործան, հակակրօն և անասուած նպատակները իրագործելու համար, նրանք ընտրել են նոյնպէս ամենադատապարտելի միջոցներ: Ձինւած խմբեր կազմակերպելով դուրս են եկել լեռները, կողոպտում և թալանում են բարի և աստուածապաշտ մարդկանց. սպաննում են մեծ թագաւորի պաշտօնեաներին, աւերում, հրդեհում և խռովում են մեր խաղաղ երկիրը: Այս ամէնը արդէն ապացուցւած իրողութիւններ են, ուստի պահանջում եմ, պարոնայք դատաւորներ, յանուն արդարադատութեան և օրինադրքի, նրանց, որպէս պետական դաւաճանների, նորին կայսերական մեծութեան դէմ ըմբոստացողների, որպէս ոճրագործների և աւազակների, դատել և պատժել համաձայն պատժական օրինադրքի 45, 56, 58 և 62րդ յօդւածների տրամադրութեանց... »:

Գատախտը վերջացրեց, հանդիսատես հասարակու-

թեան միջից լսում էին հայհոյախառն կանչւոտութ-
ներ. «Մա՛հ անաստուածներին», «կախաղանով խեղ-
դամահ անել այդ չարագործ ապստամբներին»;

Դարերի մոլեռանդութեան, խաւարամտութեան
ձայնն էր այս, որ զիւ հնչում էր վայրենի հասկացո-
ղութիւններով սնւած ու զարգացած ժողովրդի բերնով:

— Այժմ հելթը ձերն է Պ. Պ. մեղադրեալներ.
խօսէք ու պաշտպանեցէք ձեզ. երբէ՛ մի թարցրէք
ճշմարտութիւնը, համարձակութեամբ խոստովանէք և
հաւատացէք, յուսացէք արդարադատութեանը: Ա-
ռաջինը նա հրաւիրեց ատեան ներկայացուցչին:

Ոտքի ելաւ Փարամազը, մի երկու քայլ առաջ
գնաց հպարտ հանդիսաւորութեամբ, հրառորբօք աչ-
քերով չորս բոլորը նայեց, ապա հաշեացքօ սեւոնց
ուղիղ նախագահին, մինչ ուսերն իջնող գանգուր մա-
ղերը հեռացրեց ճակատից և քունքերից, սրբեց քրո-
տինքը, ապա համարձակ և հնչիւն ձայնով սկսեց.

— «Պարոնա՛յք դատաւորներ, համոզւած լինելով
որ մեր դաւանած սկզբունքները ձգտում են մարդկու-
թեան կատարեալ երջանկութիւն հաստատելու և ա-
պահովցնելու, գիտակցելով մեր գաղափարների և
գործի անվիճելի վեհութեանը, ես միաւզամայն եր-
բէք կարիք չեմ զգում մեզ պաշտպանելու և կամ այս-
պէս անւանւած արդարացնելու, որովհետեւ թէ առա-
ջին՝ ք և թէ մանաւանդ երկրորդը ոչ մի նշանակու-
թիւն չունին մեզ համար: Ես իմ ճառով պիտի պատասխանեմ
միայն Պ. դատախազին և նրա մեր կուսակցութեան
հասցէին արած զլւելի զրպարտութիւններին: Արդա-
րադատութիւնը արդէն գոյութիւն չունի, որովհետեւ
ա՛յն ինչ որ ճշմարիտ է մարդկային, նա ձեր օրինա-
գրքով նկատւած է ծանր յանցանք: Գոյութիւն ունի
և մի այլ նշանաւոր հանգամանք, ներկայումս նոյ-

նիսկ գործածու թիւնից հանւած է և այդ օրինագիրք
կոչւածը, նրա պատիժները շատ մեղմ են նկատւած,
թաղաւորում է բոնապետ, անսիրտ աւրապետոյներէ
բացարձակ կամքը, այնպէս որ ես հաւատացած եմ, որ
մեր վճարագիրները արդէն տրւած են ձեզ և այժմ նախք
դրած են այդ սեղանի վրայ, հետեւաբար դուք ոչինչ
անել չէք կարող, բացի հասարակ մարդխաբուկ
ձեւական խաղից:

«Այն դժբաղդ օրից, երբ որ մեր երկրագնդի վրայ
սկիզբն առին, ներկայուած իրենց ծայրայեղութեան և
ամենաբիրտ սաստկութեան հասած իրաւակարգերն ու
հասկացողութիւնները, որոնք ստեղծւեցին բոնադա-
տօրէն, հաստատւեցին տիրելու, հպատակեցնելու,
զրկելու և սոսանց աշխատանքի ուտել վայելելու դժու-
րութիւնը, որոնք, բնատուր բոլոր բարիքների հետ և
մարդկութեան ամենաճնշող մեծամասնութեանը ստի-
պեցին զինու բիրտ և անազնիւ ուժով, միայն և լոկ
իրենց սին փառքին, անբարոյական հաճոյքներին ծա-
ռայել: Նրանք իբր թէ ազնիւն ու վեհը պաշտել տա-
լու, մարդկանց բարոյացնելու և ճգնաժամութիւնից
բարձրացնելու պատրւակով, վարդապետութիւններ
սնգամ յօրինեցին, յարմարեցրին եւ իրենց ցանկու-
թեան զէնք, միջոց դարձրին ստոր գիտումները իրա-
գործելու համար: Իսուքով՝ նրանց համար գոյութիւն
ունի մարդկային ազգի մեծամասնութիւնը իրեւ լոկ
միջոց, աստիճան կամ պատւանդան յղիանալու և տի-
րելու համար: Ահա այսպէս եղաւ որ երկիրը դարձաւ
դժոխք, արեան ծով, թշուառութեան հովիտ... որպէս զի
տէրերը թագակիրները և իրենց արքանեակները զար-
ճ սնան ի հաշիւ ալլոց, անհամար աշխատաւորների,
միլիոնաւոր Բանուորների...: Եւ այն դժբաղդ օրից, երբ
այս կարգերի հիմը դրւեց, սկսեց միաժամանակ մի

խույ, յարատեւ և յամառ կռիւ տէրերի և հպատակների միջեւ: Դարեր եկան ու անցան: Պատերազմներ եղան մէկը միւսից անկող: Մարդկային արիւնը գետերի նման հոսեց: Տանջւող մարդկութեան անպատմելի գալարումները ստիպեցին և պատճառ դարձան, որ մարդկային գլուխը, միտքը ճար գտնէ, ճամբայ ցոյց տայ և վախճան դնէ այս աշխարհաւեր և մարդակոտոր չարեաց:

միջոցները սեպհականութիւն զառնալով աշխատաւոր եւ եղան մարդիկ, որոնք խորհեցին, մտածեցին և տարիներով յոգնեցին երկար, մինչեւ որ մեր օրերում գտան միջոցը, ճամբան, միակը, զիտն սկսան և թաքստական ճշտարտութիւնների վրայ ձեւած մի վարդապետութիւն, որ կոչւում է Սօցիալիզմ-Ընկերավարութիւն: Ի՞նչ է ասում այդ գիտութիւնը: Նա յայտարարում է, որ մարդկային թշուառութեան, պատերազմների և անհաւասարութեանց միակ և իմաստական պատճառը տընտեսական պայմաններն են, պայմաններ որոնք ըստեղծել են չահերով և հետեւաբար ըմբռնումներով իրար հակառակ դասակարգեր, և որպէս դարման այս չարեաց, նա գալիս է իր հրամայականը դնելու: Եւ ահա՛, — պիտի կործանւին դասակարգերը, դա պատմական անհրաժեշտութիւն է: Եւ արդիւնաբերութեան դասակարգին, առաջ կը գայ բնաանհրաժեշտօրէն հասարակ աշխատանք, հաւասար վայելք, որով և կը թաղար որէ «Մէկը ամէնքի, ամէնքը մէկի» սկզբունքը:

Ահա՛ այս է և Հնչակեան Կուսակցութեան սկզբունքը, նրա միակ և վերջնական նպատակը:

Այս միջավայրի և ժամանակի մէջ Հնչակեան Կուսակցութեան ծնունդը բնական էր և հրամայական. և նա հրապարակ ելաւ գործելու: Ի՞նչ էին ներկայացնում գործունէութեան համար ընտրած ասպարէզը և իրեն ծնունդ տուող ժողովուրդը իրենք իրենցից:

Ամբողջ երկիրը տնքում էր ամենատարածվելիք
բռնապետութեան ճիրտններում. տնտեսականը՝ ցեղե-
րին ու ազգերին դարձրել էր գերի և իրար յօշոտող,
տիրապետողների ձեռամբ: Սուր կարիքը աշխարհով
մէկ աղաղակում էր: Կրօնը՝ շահագործողների գլխաւոր
զէնքերից մէկը, իր տխուր դերը չառ յաջողութեամբ
էր կատարում: Տիրապետող-կառավարողների ազգային
պայտօնական կրօնը չէին գտնում հպատակուած
ժողովուրդները, և նրանք, չնորհիւ այս հանգամանքի
էլ ենթակայ էին բացի դասակարգային զրկանքներից,
կոտորածների ու հալածանքների իրենց դասակից ու
բազմակից, բայց տիրապետողների կրօն գտնող, աւ-
գիտակից խաւածների կողմից էլ:

Եւ իբրեւ ազգ ու աշխարհում տարր՝ հալածող ժողո-
վուրդներից մէկն էլ հայութիւնն է, որից ծնունդ ա-
ռեց մեր կուսակցութիւնը:

Դարեր շարունակ նա՝ հայութիւնը տանջեց ու
չարչարեց. անտանելի բեռը շալակն առած՝ անհուն
զրկանքներով այս օրերին հասաւ: Երբ դուրսից ան-
ելի վատթարացաւ, ճնշումները սաստկացան և գերա-
զանցելով պատմականները, բոլոր անցեալը մոռացնել
տւին, այս հետեւանք եզաւ որ նա զարթնէ և զգայ
տասնելիներորդ դարու բռնապետների է՛ն չտիպիկ
ներկայացուցիչ Մեծ-Մարդասպան Արդիւյ-Համախիլի
ձանրութիւնը և բնղվղուծի զազափարը ծնէ:

Իր սահմաններից դուրս, իր դասակիցներից պար-
տւած՝ թաղակիրք կատաղի գազան կտրեց ներսննե-
րի. իւրայինների հանգէպ: Ոտքի ելան դարերով
քնածները, ազատութեան հրդեհը բորբոքեց, ապս-
տամբութեան գոռ փողի ձայնը յայնատարած երկրի
մէկ ծայրից միւսը յսելի եղաւ, ճնշւած շատ ժողո-
վուրդներ թօթափեցին լուծը, փշրեցին չղթաները և
ազատ շունչ առին:

Ոտքի ելաւ և Հնչակեան Կուսակցութիւնը յանձին հայ ժողովրդի և վճռեց կամ ապրել և պահել իր ազգային պատմա-անհատականութիւնը և կամ թէ մեռնիլ պատուաւոր կերպով, իրաւունքները պաշտպանելու ճակատամարտում:

Մեզ մեղադրում էք անջատողականութեան, Հայաստանը բաժնելու և այնտեղ Հայկական Թագաւորութիւն հիմնելու մէջ:

Մենք չենք անջատողը, մենք չենք բաժանողը, այլ դուք, պարոնա՛յք դատաւորներ, դո՛ւք և ձեր կառավարութիւնը: Ամբողջ երկիրը ի շահ ձեզ դարձրել էք ընդարձակ շահագործարան, միլիոնաւոր ձեզ նման մարդկանց ձեզ ստրուկներ անում էք, բռնադատում էք, որ լսեն, խեղդո՛ւմ էք բողոքի աննշան ձայնն անգամ: Ճանելի ո՛չ ինչ կայ այս երկրում. ազգերի գոյութեանը վտանգ է սպառնում: Դուք ծրագրել էք և եռանդով էլ գործադրում էք այդ ազգերի ջնջումը: Թոյլ չէք տալիս որ ապրին ազգերն ու ժողովուրդները, և ապա՛ վեր էք ելնում և մեղադրում որ բաժանում են, անջատողականներ են: Ստեղծէ՛ք երկրում փոքր ինչ տանելի կարգեր, թոյլ տուէք ազատ զարգանալու, և ո՛չ ոք չի մտածիլ բաժնելի: Իսկ դուք ի՞նչ արիք: — Դէմ կեցաք ձեր բոլոր ուժով Միտհատեան սահմանադրութեանն անգամ: Սուլթան Համիդը թաղեց ո՛չ միայն Միտհատն և իր սահմանադրութիւնը, այլ այսպէս մտածողներին, կասկածելիներին հարիւրներով ու հազարներով կերակուր դարձրեց Միջերկրական, Սև և Մարմարա ծովերի ձկներին: Գնացէ՛ք հարցրէք մայրաքաղաքի բնակիչներին, որո՞ք դադարեցին ձուկ ուտելուց, որովհետեւ նրանք լիշահոտել էին: Շրջէք երկրի բոլոր անկիւնները և կը գտնէք անշուք դերեզմանները թիւրք ազատամիտներ:

րի՝ ձեզնից հալածւած, ձեր ձեռքով միւս աշխարհ
ուղարկւած: Եւ ահա այս պատճառներն էին որ բաժան
բաժան դարձրին Թիւրքիան, ու իրականացաւ ներկայ
արիւնոռչտ գահակալի դժբախտ հօր գուշակութիւնը,
որն ինձ պատմել են բանտում Թիւրք հայրենակիցներս.
«Արդիւ Համիդի ծննդեան ժամանակ, հայրը բազմի-
քում լողանալիս, պալատական բանբերները աւետում
են նրա թագուհու երկունքից ազատւիլը, — Մահն է
նորածինը, հարցնում է մերկամարմին Սուլթանը —
«ա՛յո» պատասխանում են: Վա՛յ, տրտմալին հառաչում
է նա և ձեռները ծնկներին զարնում, խեղճ ժողովուրդ,
ափսո՛ս իմ երկրին, ես մերկ, նորածինը՝ ապագայ կայս-
րացուն մերկ, այս լաւ զուգադիպութիւն, լաւ նշան
չէ» — և ճիշտ լաւ նշան չէր գաղտնի աշխարհ գալը,
մանաւանդ թագաւոր դառնալը: Շուրջերնիդ նայէ՛ք և
տեսէ՛ք աւերը, ջարդուփշուր եղած և Եւրոպական
դրսմտէրերի գանձարան դարձած Թուրքիան, նրա
ժողովուրդների տղքատութիւնն և քաղցածութիւնը:
Վերջին խօսքերը երեքտրականացրին ամենքին էլ:
Դատախազը տեղում շարժւում է ինչպէս փչերի վրայ
նստած մէկը, ժողովրդի միջից ձայներ բարձրացան,
ոմանք կանչում են «ճի՛շտ է, ճիշտ է ասում», ոմանք,
«լուեցրէ՛ք գեաւուրին, հայհոյում է»:

— Պարոն նախագահ, պահանջում եմ լուեցնել, ու-
րովհետեւ նա յանդգնում է հայհոյել մեր աստուածաշուք
կայսեր, ես թոյլ չեմ տալ և չեմ կարող հանդուրժել,
յուզւած և փրփրած կերպով ասաց դատախազը:

Մեղադրողը թաթար էր առել, նա քրտնել ու կար-
մրել էր, այնպէս էր ոգեւորւած որ իրեն զգում էր
ազատ քարոզչական ամբիոնի վրայ: Եւ վերսկսեց նա.

— Ես չեմ հայհոյում, այլ ասում եմ զուտ ճշմար-
տութիւն, եւ ձեզ ծանր է գալիս, դուք չէ՛ք կարողա-

նում լսել: Ահա՛ այսպէս, պարոնա՛յք դատաւորներ, Կրկիրը բաժան բաժան անողները, անջատականները մե՛նք չենք, այլ դո՛ւք, տիրապետողներից կատա՛վարութիւնը:

Մեզ մեղադրում էք, որ նպատակ ունինք հաշկանկան թագաւորութիւնը վերականգնելու: Սա՛ սո՛ւտ է, քաջարձակ և անխիղճ զրպարտութիւն է: Մենք Հայաստան, ինքնավար Հայաստան ենք ուզում այնտեղ քնակելով ժողովուրդների համար, ուր չեն տիրապետելու քոնապետական կարգեր, ուր ազգ ազգի և զեզ զեզի վրայ չեն տիրելու, ուր բացի ժողովրդական կամքից, զոյութիւն չի ունենալ և ո՛չ մի թագաւոր, մենք չենք ցանկանում մէկ տիրողին տապալել և նրա տեղ մի այլը դնել: Իշխողների անունները փոխելով ոչինչ չի լինի, մեզ համար միեւնոյնն է Սուլթան Համիդն էլ Թաղեոս արքան էլ, ուրեմն այն բանում, ինչում որ մեզ էք յանցաւորձանաչում, կատարեալ վստահութեամբ մեզ պիտի մեղադրել, որովհետեւ դուք էք պահպանողը քոնակալների և նրանց զարչապարները լիզողը:

Մեզ դատապարտում էք որպէս անասուածների և անկրօնների, բայց ո՞րն է ձեր Ասուածը, ի՞նչ է ձեր կրօնը: Դարեր առաջ ապրող մարդկութեան համար պահանջ էր, անհրաժեշտութիւն էր կրօն ունենալ, Ասուած ունենալ, և եթէ չլինէր Ասուած, ինչպէս ասում է մի յայտնի փիլիսոփայ՝ «մարդիկ պիտի ստեղծէին նրան»: Այն, ինչ որ մի ժամանակ պէտք էր, ներկայումս անպէտք է. այդպէս է և կրօնը. Նա՛ ներկայ մարդկութեան համար ո՛չ միտքն պէտքական չէ, այլև փնտսակար է, որովհետեւ նա դարձել է ամենաուժեղ մի ազգակ տիրապետողների համար, նա քորոզում է ատելութիւն և աններողամտութիւն տարբեր դաւանութիւն ունեցող մարդկանց հանդէպ, նա

օրհնում է մարդակոտոր սուրը, սրբագործում է մարդասպան օրէնքները: Մենք պահանջում ենք խղճի կատարեալ ազատութիւն, և որի համար էլ առաջադրում ենք եկեղեցին բաժնել պետութիւնից, որպէսզի այս վերջինը չբռնանայ մարդկանց հաւատալիքների վրայ, չհարկադրէ նրան տուրք տալ ու յարգել այն բանը, որը չի դաւանում, չի հաւատում: Այժմ ասացէ՛ք, ո՞վ է ձեր Աստուածը, ո՞րն է ձեր կրօնը: Ձեր Աստուածը զէնքն է և կրօնը ձեր ստամոքսը, և մենք, հպարտութեամբ կասենք, պիտի տապալենք այդ Աստուծո՞ւ պիտի ջնջենք այդ կրօնը. դա՛ հրամայական է, դա՛ մարդկային է:

Այս խօսքերը ասելիս հանդիսատեսն հասարակութեան միջից իրարանցման աղմուկ բարձրացաւ, շողալ սկսեց դաշոյնի կեռ և փայլուն սուրը, որի կրողը գոռում էր կատաղօրէն—ճամբա՛յ տւէ՛ք, ճամբա՛, պիտի սրախողխող անել այդ անասուածին: Զօրքերն ու ստիկանները տեղներիցը դանդաղութեամբ էին շարժւում, և քիչ էր մնում որ մարդասպանը մեղադրեալին մօտենար, երբ օտար տէրութեանց ներկայացուցիչների հետեւորդ պահապանները մէջ մտան և շրջապատեցին նրան: Կաշառւած շարամիտին հեռացրին դահլիճից. յուզումը դադարելուց յետոյ, պաշտպանողականը շարունակեց.

—Ասում էք որ մենք զէմ ենք սեպհականատիրութեան. պատասխանեմ ու պարզեմ մեր տեսակէտը, որն ձեր կողմից ամենաանխիղճ կերպով խեղաթիւրւած է: Ասացէ՛ք, խնդրեմ, թէ՛ ընդհանուր աշխարհում և թէ՛ մեզանում ի՞նչպէս և ինչո՞վ է ձեռք բերւում սեպհականութիւնը, և ո՞վքեր են նորա տէրերն ու վայելողները: Պոյքը, ունեցւածքը, կալւածքը, ընդհանուր խօսքով, սեպհականութիւնը արդիւնք է մարդկային աշխատանքի, մարդու, Բանուոր մարդու

քաղկի չարաչար աշխատութեան, բայց ասացէ՛ք, այն միլիոնաւոր գործաւորներէջ քանի՞նք են տէրր իրենց արտադրածի, նրա քանի՞երորդ մասն են ստանում: Պատասխանը այս հարցի մէկ է և բացարձակապէս պարզ, — ո՛չ մէկը տէր է իր քրտնաթոր վաստակի, այլ նրան տալիս են այնքան, որ չմեռնի, որ ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանի էլի աշխատելու, էլի հարստութիւն արտադրելու համար: Ո՛ւր է գնում սրանց ստեղծած հարստութիւնը, ո՞վքեր են յափշտակում ու խլում սրանց սեպհականութիւնը:— Դո՛ւք եւ աշխարհի ամէն կողմերում տարածւած ձեր զստակիցները, ձեր կառավարութիւնները: Մարդկութեան ամենաչնչին տոկոս կազմող շահագործողների անյատակ գրպաններն են կլանում միլիոնաւորների արտադրած հարստութիւնները, նրա՛նք են որ առանց աշխատանքի, առանց յոգնութեան և քրտինքի տէր են զառնում շքեղաշէն պալատների, լայնատարած կալուածների, գործարանների, երկաթուղիների, չոգենաւերի ևն., ևն., և որ աւելի վատթարն է և ամենաարսափելին, զա՛, իրենց վայելք պատրաստող միլիոնաւոր մարդկանց կատարեալ ստրկացնելն է, սեպհականացնելն է: Ասացէ՛ք, ո՞վ է սեպհականացնում զիւղացու աշխատանքի արդիւնքը, մե՞նք թէ դուք, ո՞վ է յաւիտենական սովի և կարիքի ուրականներով տանջում ժողովուրդը, մե՞նք թէ ձեր կառավարութիւնը: Մենք չենք ցանկանում, որ առանց աշխատանքի վայելք լինի, մենք չենք կարող տանիլ, որ միլիոնաւորներ աշխատին, անտուն անտեղ մնան, սովամահ մեռնին, իսկ չաշխատողները ուտեն ու պարտանան: Մենք աշխատում ենք՝ կործանել սեպհականատիրութեան այս աւազակային դրութիւնը, տիրապետողների անարգարութեանց վերջ տալ և շահա-

գործողների ստեղծած անհաւասարութիւններին՝ վախճան: Պիտի վերանայ, դա՛ պատմութեան հրամայականն է, որ ո՛չ մի բանի առաջ կանգ առնել չգիտէ, ներկայ հասկացողութեամբ գոյութիւն ունեցող մասնաւոր սեպհականութիւնը, այսինքն՝ օրինականացած ամենատարածելի կողոպուտը, և նրա տեղը պիտի գրաւէ աշխատանքի սուրբ թագաւորութիւնը, հաւասար արխայանք և հաւասար վայելք: Ահա՛ այս էական խնդիրը վճռելու, մարդանէր իգէան իրագործելու համար է որ մենք ձեռք ենք մեկնում աշխարհում եղած մեր բոլոր բազմակից ընկերներին և ասում. «Բոլոր երկրների ընչազուրկներ միացէ՛ք»:

Մեզ մեղադրում էք, որ ծրագրած ենք ընտանիքը և նրա սովորութիւններն ու օրէնքները տապալելու, Ահա զարձեռլ մի մեղադրանք որ ո՛չ մի հիմք չունի, ահա՛ և մի աւելորդ ամբաստանութիւն: Բայց ասացէ՛ք, խնդրեմ, գոյութիւն չունեցող մի կազմ ի՞նչպէս կարելի է քանդել, ի՞նչու կուել նրա գէմ: Ներկայումս, տիրապետող այս իրաւակարգի մէջ, տնտեսական այս պայմանների ներքոյ կա՞յ ընտանիք, մնացե՞լ է ընտանեկան կազմակերպութիւնը: Ո՛չ չկայ նա, նրան ոչնչացրիք իր հիմքից, և այժմ ընտանիք անւան տակ երեւան է հանւած ստրկական, իրաւազուրկ մի հաւաքածոյ, ենթակայ վերլից եկած օրէնքների, անպաշտպան՝ ամէն կողմից իրեն վրայ թափւող հարածների առաջ: Ո՞ւր է ընտանիքը, երբ մարդկութեան ուղիղ կէսը՝ մարդ մայրը, այդ կազմի մի անդամը, իրաւազուրկ է, ստրուկ է, և բացի տընտեսական բռնութիւնից, ենթակայ է և այր մարդու իշխանութեան: Այժմ ասացէ՛ք, ո՞վ քանդեց ընտանիքը: Ձեր օրէնքները, ձեզնից հովանաւորւած և պաշտպանւած արտօնեալ դասակարգերն են, որ ստեղ-

ծեցին մարգալաճառի, մարմնավաճառի հակամարդկային գրութիւնը, բիւրաւոր կանանց փողոց չարտեցիք, հասարակաց անբարոյացման տներ կառուցիք և, վերջապէս, մինչև այսօր էլ, դեռ վաղն էլ կաշխատէք յաւիտեանական դարձնել կին մարդու ստրկութիւնը, որպէսզի նրա՛ն գործածէք միմիայն ձեր գազանական հաճոյքների համար։ Միչգեր մենք, մեր պաշտպանած սկզբունքներով, ուզում ենք բառնալ այս շարիքը, պահանջում ենք իրաւունքների և պարտականութեանց հաւասարացում, որով մի միայն հնար պիտի լինի վերակազմել ընտանիքը, իսկական սիրոյ և հաւասարութեան վրայ կառուցւած։

Եւ մենք վճռեցինք, մեր կեանքերի գնովը, զէնքի ուժով հարկադրել ու ստիպել այս սարսափների հեղինակներին, որ խոնարհւին մարդկութեան գերագոյն շահերի առաջ։ Մեզ ստիպեցիք զէնք վերցնել և գործածել հակառակ մեր ցանկութեան, որովհետեւ դուք տանել չկարողացաք մեր խօսքն ու քարոզը, դուք սարսափում էք խաղաղ աշխատանքից անգամ, ձեր անարգ գոյութեան հիմքն ու խարխիւր կոպիտ և բռնի ոյժն է միմիայն։ Մենք զինաթափ կլինինք հէնց այն րոպէին, երբ դուք մեր ձայները չէք խեղդիլ թնդանօթների որոտումներով։ Մենք զինեցինք ինքնապաշտպանութեան համար, մարդասպանների դէմ կրուելու ելանք համապատասխան գործիքներով, և հերոսական ջանքերով դիմագրաւում ենք, պատնէշ ենք կանգնեցնում մեր մարմիններով կոտորածներ և ժողովրդասպան ռճիրներ կազմակերպողների դէմ։ Մեր զէնքերը երբեք չեն դաւաճանիլ, նրանք չեն բարձրացել և չպիտի բարձրանան այսուհետեւ էլ անմեղ մարդկանց վրայ։

Մեզ անւանում էք ռճրագործ, կողոպտիչ, խռովա-

րար են, ևն, Վատասխանում եմ:

— Մենք ոճրագործներ չենք, չենք եղել և չպիտի լինինք. ոճրագործը ձեր կառավարութիւնն է իր անհամար անգիտակից հետեւորդներով: Գործը հրապարակի վրայ է, աշխարհի առաջ, ինքնին պերճախօս և անկարօտ ապացոյցի: Հարիւր հազարաւոր՝ դեռ երէկ ջարդւածների արեան գոլորչին, տակաւին դէպի երկնակա՛րարն է բարձրանում. և արեամբ ոռոգւած Հայաստանի, Կիլիկիայի և Փոքր-Հայքի յայնատարած դաշտերը տակաւին չեն ցամաքել: Մի ընդարձակ երկիր իր լեռներով ու ձորերով, գետերով ու լճերով վարդազոյն է հագել: Դո՛ւրս նայէք մի անգամ հէնց այս դահլիճի պատուհաններից, և կը տեսնէք կոտորածի և հրդեհի վկաները, — մի տարի առաջ կոտորածի և հրդեհի մատնւած քաղաքի, դեռ ծխացող և սեւ ներկւած շինութեանց մրոտած պատերը:

Ո՞վ է տիրանում աշխատաւորների չարքաչ գործու, նէութեան արդիւնքին, ո՞վ է խլում նրա օրապահիկը՝ — այլակերեւերի, ձրիակերների կառավարութիւնը: անչո՛ւշտ, և ո՛չ մենք: Ովքե՞ր են կազմակերպում պաշտօնական գողութիւններն ու յափշտակութիւնները՝ ասուրք, մաքս, տասանորդ են, ևն: Ո՞վ է պաշտպանում և քաջալերում աւաղակներին ու կողոպտիչներին և նրանց աւարը եզրօր պէս հաւասար բաժին անում. — դո՛ւք, ձեր կառավարութիւնը: Դուք կազմակերպեցիք ժողովուրդների հրապարակային անամօթ աւարաոր և մե՛զ էք մեղադրում:

Ասում էք, որ մենք խռովարարներ ենք և վրդովում ենք ձեր երկրի անդորրութիւնը, և այս ասում էք այն ժամանակ, երբ երկիրը մատնւած է անձայրածիր անիշխանութեան, երբ աղգերը իրար վրայ են արչաւում, երբ աշխատող գութանաւորի երգի տեղ՝

հրացաններ են ճարճատում, երբ հնձևորի Մանգաղի փոխարէն, սրերը մարդկային կեանքի ոսկի հասկերն են քաղում... :

Մենք ոչ թէ խռովում ենք խաղաղութիւնը, այլ ձեր գործը. ձեզ արգելք են հանդիսանում, չէք թողնում որ հանգստութեամբ թաղէք ժողովուրդներն և իրենց տենչանքները:

Ես վերջացնելուց առաջ կրկնում եմ:

Դուք քանդում էք կրօնի տաճարները, սրբու թեան խորաններն էք պղծում, դարերի սրբագործած աւանդութիւնները ոտնատակ տալիս, չէ՛ք ճանաչում ո՛չ մի Աստուծոյ, բացի ձեր քսակի, կրքերի և ստամոքսի աստծուց, և մե՛զ էք մեղադրում որպէ՛ս անասուածներ:

Տիրանում էք ուրիշների աշխատութեան արդիւնքին, խլում, յափշտակում էք այլոց սեպհականութիւնները, կաշառում և անխիղճ կերպով հարստաւարում էք և մեզ մեղադրում:

Սպանում և կոտորածներ էք սփռում և մեզ յանցաւոր ճանաչում:

Անբարոյականութիւնն էք թագաւորեցնում, կնաւաճառը օրինականացնում, այր մարդու գերիշխանութիւնը կնոջ վրայ յաւիտենականացնել էք աշխատում, և ապա մեզ ասում որ «ընտանիքը քանդում էք»:

Ես վերջացնում եմ:

Այս բոլորից յետոյ, ինչ կամենում էք, կամ ինչ որ հրամայուած է ձեզ, արէ՛ք: Մենք գիտակցութեամբ ընտրել ենք պարտականութեան այս փշոտ բայց սիրելի ասպարէզը. Մենք համոզուած ենք մեր գործի և կոչումի վեհութեան, և ձեզ չի յաջողւի երբէ՛ք և ո՛չ մի գնով կասեցնել մեր ընթացքը, կանգնեցնել զիտութեան առաջընթաց անիւը: Մեր գաղափարները

անմեռ են, գերեզմանները արդանդ, մեր շարքերից
ընկած իւրաքանչիւր մէկի փոխարէն՝ հազարներ կը
կանգնեն, և այս հաստատունն հաւատով ես կոչում եմ
հպարտութեամբ և ասում վերջին խօսքը. —

Անկցի՛ բոնապետութիւնը,
Կորչի՛ տնտեսական անհաւասարութիւնը,
Կորչի՛ մարդասպանութիւնը,
Կեցցէ՛ Սօցիալիզմը,
Կեցցէ՛ Հնչակեան Առասկեցութիւնը:

Փարամազը սրբեց ճակատի քրտինքը, մօտեցաւ
յանցապարտների նստարանին եւ նստեց:

Հասարակութիւնը ցնցւում էր, մարդիկ կրկին ի-
րար ուսերի վրայ էին բարձրանում հերոսին տեսնե-
լու, զիտելու համար:

Նախագահը չւարած, ինքնիրեն կորսնցած, գլխա-
հակ մտորում էր: Դատախազը ներքին ուժեղ կուրց
անհանգիստ աչքերով ուզում էր լսել Փարամազին:
Դատաւորները ննջել էին իրենց թաւշապատ բազկա-
թոռների մէջ փլած:

Նախագահը վերցրեց անուանացուցակը կարգաց և
ասպա ասաց:

— Խմբապետ Մեղքոնը թող ամեան զայ:

Քսան, քսաններկու դարուններ հազիւ տեսած,
խարտեաչ մազերով, վառվռուն և ցոլուն աչքերով մի
երիտասարդ, ինքնավստահ և յոխորտ առաջ անցնելով
ասաց.

— Ես եմ խմբապետ Մեղքոնը:

— Դու նոյնպէս մեղադրւում ես յանցաւոր ընկե-
րակցութեան անդամակցելու և Փարամազին հերոսա-
կախումը առաջնորդելու մէջ, պաշտպանի՛ր քեզ:

— Ես պաշտպանւելու պէտք չունիմ, որովհետեւ ինձ
երբե՛ք և ո՛չ մի բանում մեղաւոր չեմ գտնում: Այո՛, ես

գինւոր եմ Զնչական Դուսակցութեան և ընկեր Փարամազին. աւելի ոչինչ ունիմ ասելիք. ի՞նչ ուզում էք, արէ՛ք :

Այս վերջին խօսքերը ասելուց յետոյ նա յետ եկաւ իր տեղը և առանց ուէ անհանգստութեան նստեց:

Այնուհետեւ նախագահը դիմեց յաջորդաբար մնացեալ մեղադրեալներին և բոլոր ձեւական գործողութիւնները վերջացած համարելով, դատային և ազգային ներկայացուցիչ ճանչցւած դատաւորներին հրաւիրեց խորհրդակցութեան :

Դատաստանական դահլիճում կրկին աղմուկ բարձրացաւ և, հետաքրքիրների բազմութիւնը, ի տես ցայտօր չլսած և չտեսած նման դատավարութեան, նոր գաղափարների քարոզման և մանաւանդ ազատութեամբ սրձակ խօսքերի, մի քանի ժամեայ ընթացքում կատարելապէս փոխել էր. նա՛ այժմ, փոխանակ արգահատանքի և ատելութեան, ամսոսում և ոգեւորում էր :

Խորհրդական սենեակում նոյնպէս տեղի էր ունենում տաք և աղմկալի խօսակցութիւն:

— Յանցաւորների կարգ դասած այս մարդկանց բերաններով խօսում է գիտութիւնը, անարատ ճշմարտութիւնը, մարդկային բարօրութեան և երջանկութեան գերագոյն գաղափարը: Այս մարդիկ արժանի են հիացման և պաշտամունքի և ո՛չ թէ պատժի. ասում էր ոգեւորուած և յուզւած նախագահը, բայց որովհետեւ Սուլթան Համիդեան կառավարութիւնը, նրա օրինադիրքը պահանջում են դատել ու պատժել ամենախիստ կերպով, և ես եթէ յանդգնիմ հակառակը, այսինքն համաձայն արդարութեան չարժելի, ինձ պիտի պատժեն չարաչար կերպով, ես իմ համոզմունքներիս և քանկութեանս հակառակ պիտի ստորադրեմ այսօրուայ տալիք վճիռը և այդ թերեւս լինի վերջինը :

Այս պէս անցկացաւ աւելի քան մէկ ժամ:

Վճռագիրները արդէն պատրաստ էին և դատաւորները առանց գծուարութեան շարժում էին գրիչները և ստորագրում:

Հերթը նախագահին էր, նա վերջինին ստորագրելիս բռնն զայրոյթով գրիչը կոտրեց սեղանին զարնելով և ասաց:

— Ջարդփշուր եմ անում մահապատիժներ վաւերացնող այս գրիչը, կախաղանների չւանները հիւսող այս պողպատի կտոր-ծայրը և մնաս բարեւ ասում այս դահձի պաշտօնին:

Դատաւորները և զարմանում էին և մինչեւ անգամ ծիծաղում նախագահի խենթ միամտութեանը:

Վերջապէս դատաստանական կազմը վերադարձաւ դահլիճ, ամենքը իրենց տեղերը բռնեցին, հանդիսականները թաղեցին խորին լուռութեան մէջ. շատերը սրտատրոփ սպասում էին:

Վճռագիրների ընթերցումը սկսեց:

Ներկայացուցիչ Փարամազ և խմբապետ Մելքոն դատապարտում են մահւան պատժի, կախաղանի միջոցով Երեանցի Արշակ, Պարսկաստանցի Վարդան Նազարբէգեան, Մշեցի Վարդան, Խլաթցի Ենգօ, Կարճկանցի Գիւրջի և Արճակեցի Գէորգ՝ տասնեւհինգական տարի չղթայակապ տաժանակեր աշխատանքի...

Մահասփիւռ մի սարսուռ հով-քամի անցաւ բոլոր ներկաների վրայով: Ընթերցման յաջորդեց մի պահ խորին լուռութիւն...

Կրկին ոտքի ելաւ Փարամազը և ասաց.

— Կախաղա՛ն և չղթա՛յ, մա՛հ և տաժանա՛նք... արհամարհո՛ւմ ենք, արհամարհում ենք մեր բոլոր էութեամբ, մեր կարողութեամբ: Չեր կախաղանների սիւները՝ ազատութեան աշտարակներն են, և նրանց

չւաններից կախած ճոճուն մարմինները, յաւիտենա-
կան նախատինք ներկայ կարգերի և նրանց հեղի-
նակների համար:

Յեղափոխականի վերջին խօսքերի հնչիւնները
խառնուեցին շարժել սկսող շղթաների ձայնին:

Եւ նրանց կրկին բանտ տարան...:

1909 Յունւար

Բաբու

ՓԱՐԱՄԱԶ

(Կենսագրական համառոտ ծանօթութիւն)

Գողթնեաց զաւառի Մեղրի գիւղից: Իսկական աշունհն էր Մատթէոս Սարգիսեան: Տաճկատանում ապրում էր՝ Ռոտոսթրի ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ անունով:

Գրել ՓԱՐԱՄԱԶի կենսագրութիւնը՝ կը նշանակէ պատմել Հայ Յեղափոխութեան պատմութիւնը՝ ընդհանրապէս, Սոցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեանը՝ մասնաւորապէս:

Մեր վերածննդ կեանքի բոլոր ուրախ և տխուր փուլերի մէջ՝ նա որոշեալ, փառաւոր բաժին ունի:

Չկայ Հայ Պայքարի շրջանի մէջ մի էջ, ուր՝ ՓԱՐԱՄԱԶի շունչը նրա եռանդը, խանդավարութիւնը, իրական գործակցութիւնը իր վճռական դիմումը ունեցած չլինի:

Բերլինի դաշնագրութեան 61րդ յօդուածը, ո՛չ միայն մնացել էր անիրագործելի, այլ և Գերմանական դիւանագիտութիւնը, զիս 1882ին Թիւրքիային ապաւնովել էր, որ նա մեռած տառ էլ կը մնայ:

Դուլցինիոյի խնդիրը այդ պայմանով էր կարգադրւած:

Ծերունի Կլադստոնը իր վերջին բողոքագիր—ծանուցագիրը տւած էր. ամեն ինչ մնացել էր առանց զրական արդիւնքի:

Սուլթան Համիտը իր հայաջինջ քաղաքականութիւնը սկզբնաւորել, ախտէմաթիք գործադրութեան մէջ էր գրել:

Հայաստանը, Հայ Ազգը, տառապանքի, խողխողումի,

քննադատութիւնի դարձողութեան մէջ էին դուել :

Մայր Հայրենիքի մէջ՝ հայ ժողովուրդի չարչարանքը, նրա բազմադիմի ցաւերը ծնել էին անկախ ոգիներ, ազատասէր, բռնութեան լծին չհամակերպող երիտասարդներ :

Սրանք խմբակներ կազմելով՝ Լեռները, Բարձունքներն էին ամբաստանած և հայ ընդդիմադրական, պայքարող, մարտական ոգին կազմակերպած :

Հայ լեռները, ձորերը, գետերը, հայ երկինքը նոր կեանքի շեմքին էին կանգնած :

Կ. Պօլսոյ և ծովեզերեայ ա՛յլ քաղաքների մէջ, հայ երիտասարդութեան «զաւառացի» մասը սկսել էր մամուլով, մէջ ընկնել, նա փնտռում էր ուղին, շարժւելու կամէութիւն էր ցոյց տալիս :

Այլ էր տեսարանը Կովկասի մէջ : Այնտեղ ամեն ինչ հայկական էր. ամեն քայլափոխի Հայի անհուն տառապանքը արձանացած, կարկառուն ձեւեր էր առած. զուլումի աշխարհից դունդաղունդ փախչողները կենդանի վկաներ էին. նրանք պատմում, ձայնի ալիքներին էին տալիս իրենց ցաւը, իղձը : Նրանք մատնանշում էին ձեռքը, որ իրենց վրան էր բարձրացել և սպաննել աշխատում :

Կար այնտեղ կորովալից զարգացած երիտասարդութիւն. նա տողորում էր ժամանակակից գաղափարներով, գիտէր կեանքի արժէքը, հասկացել էր պարտականութեան չափը, սահմանը : Նա առողջ, անձնէր էր, ժողովրդական խաւերից բղխած : Նա քաղաքական, տնտեսական, համեմատական ազատօրէութիւն էր վայելում, միջոց ունէր աւելի լայն չափերով պարապելու տաճկա-հայ տառապանքով, ա՛յն Պատով, որ իրենն էլ էր :

Կովկասը եթէ Մայր Հայրենիքից արհեստական

սահմաններով էր բաժանուած, բայց բարոյապէս, մտաւորապէս չէր դադարում միութիւն, ամբողջութիւն կազմելուց: Նա ապահով վայրի մէջ՝ հարազատ շարունակութիւնն էր չղթայի օղակների մէջ գալարւող իր եղբայրների, արիւնակիցների:

Ու կովկասը, նրա խորհող, բանիմաց, զգայուն երիտասարդութիւնը մտաւ պատմական երկունքի մէջ:

Ամեն ինչ ինքնաբերաբար, ինքնաբուզի էր, արդիւնք հայ յառաջագէտ կեանքի:

Զկար քաղաք, մանաւանդ Տաճկաստանի սահմանների մօտ եղող, — Երեւան, Աղլքսանդրապօլ, Ղարս, Սարի-Ղամիշ, Հին-Նախիջևան, Լաչին, — որ իր տեղական խմբային կազմակերպութիւնը ունեցած չլինէր:

Վայոց ձորի (Դարալագեազ) լեռնական գիւղացիներն անգամ խմբակցութիւններ էին կազմած: Բոլորի էլ նպատակն էր Տաճկա-Հայաստանի ազատագրութեան սուրբ, պատմական, նուիրական Գործը:

Ամեն ինչ խառն ի խառն էր: Ողբերգութիւնը, եռանդը՝ բոլորի շարժիչ ուժը:

Դա ժողովրդների վարժօնքի տարերային հոսանքը. առաջին շրջանն էր:

ՓԱՐԱՄԱՋը պատմական այդ ուխտի սրգիւնքն էր:

Նրա գործօն, բնականից ըմբոստ ոգին այլևս իրեն հանգիստ չի տալիս:

Հակառակ իր ծնողների թախանձանքին, իր սուսուցիչների պնդումներին՝ նա թողնում է Ս. Էջմիածնայ Գէորգեան Ճեմարանի չորրորդ դասարանը, և մտնում է նոր հոսանքի մէջ:

1884-ի գարնանը՝ նա երեւում է Հին-Նախիջևանի մէջ, Քաղաքի երիտասարդութիւնը՝ ծածուկ ժողովներ կազմելով, ապահովեալ լսում էր նրա դասախօսութիւնները: Դասախօսը համակ բոց, կրակ էր:

նա բոլորի սիրտը իր հետ ունէր :

Այդ ժամանակ, ընկեր Սապահ-Գիւլեանը, զեռ հազիւ 21 տարեկան, Թիֆլիզի Ներսէսեան Դպրանոցը աւարտած՝ Հին-Նախիջևանի հայ երկսեռ դպրոցների տեսչութիւնն էր վարում :

Երկու ընկերների առաջին ծանօթութիւնը այնտեղ է կատարուում :

Ընկեր Սապահ-Գիւլեանը Փարամազին ուղարկում է Զահուկ, ուսուցչութեան պաշտօնով, բայց հազիւ մէկ ամիս անցած, Փարամազը վերադառնում է և վճռաբար որոշում է Պարսկաստան անցնել՝ Տաճկաստան երթալու նպատակով :

Դալիս է 1887ը: Հնչակեան Առաքելութեան հիմնադրութեան թւականը :

Ատրպատականը, ՓԱՐԱՄԱԶի ձեռքով պատրաստւած, կազմակերպւած, առաջին անգամից, յեղափոխական ընդհանուր շղթայի մի օղակը եղաւ: Դա արդիւնք է Փարամազի ջանքերի: Հնչակեան Առաքելութեան հիմնադրը, այդ շրջանի մէջ, նա էր դրել:

Փարամազի մի ոտքը կովկաս է, միւսը՝ Պարսկաստան :

Նրա այդ ժամանակւայ գրութիւնները զմայլելի են:

1895—1897 չարագուշակ թւականն է: ՓԱՐԱՄԱԶը իր խմբերի գլուխը անցնելով՝ 13 անդ ճակատամարտներից յետոյ՝ մտնում է Վան: Հազիւ մի քանի ամիս անցած՝ նա ձերբակալուում է իր ընկերներով (Ազատ Ոստանիկը մէկն է իր զինւորներից), դաւաւարւում է կախաղանի: Ազատուում է Ռուսաց և Դերանսիական կառավարութեանց տեղական ներկայացուցիչների ազդու միջամտութեան շնորհիւ: Փարամազի այդ ժամանակւայ արտասանած ճառը կը մնայ մի գլուխ-գործոց՝ Հայ յեղափոխական պատմութեան

էջերի մէջ: Պատմական այդ գրւագը մեր միւս նահա-
տակ Ասօն արձանագրել է իր «Դասասան» անունով
գրքոյկի մէջ:

Փարամազ ուղարկւում է Ռուսաստան, բանտարկ-
ւում է, ազատ է արձակւում. իր գործունէութիւնը
չարունակւում է:

Եթէ 1887ին ծնւել էր Հնչակեան Կուսակցութիւնը,
1899ին նա վերածնւել էր: Այդ վերածնունդի մէջ էլ
որոշեալ և մեծ բաժին ունի Փարամազը:

Գօլիցինեան շրջանն է:

Խլւում են հայ եկեղեցական, դպրոցական կալւած-
ները:

Փարամազը Բագուից ճանապարհ է ընկնում, անց-
նում է մի քանի հազար հողուց բաղկացած պատգա-
մաւորութեան գլուխը՝ Ս. Էջմիածին, Հայրիկի առաջն
է կանգնում և արժասանում ընդգիմութեան պահանջա-
գիրը՝ յանուն Հնչակեան Կուսակցութեան, յանուն
ամբողջ Հայ Ազգի: Փարամազը, ժողովրդական այդ
հոեաորը, հայ Դանտօնը, նա այդ ճառի մէջն է՝ թեւե-
րը, կուրծքը, սիրտն ու հոգին բացած...:

Եկեղեցական-դպրոցական գոյքերի յափշտակու-
թեան առթիւ առաջ եկած ընդհարումների, կոխների
մէջ՝ Փարամազի սխրագործութիւնները միայն սլան-
չացում կարող են բերել: Նա ամենուրէք է թռչած:

Գօլիցինը երգւում է մի հայ չի թողնել Գովկասի
մէջ և բոլորին թիւրքիստան փոխադրել:

Ու Փարամազը կսղմակերպում է Գօլիցինի աշ-
խարհադոյրդ տեղօրական գործը, որ հայ յեղափոխա-
կան կեանքի մէջ կը մնայ մի անթառամ էջ:

Սկսւում է Հայ-Թաթարական կռիւն: Շուշիի Չան-
գեղուրի շրջանների հրամանատարը Փարամազն է:

Հայ հերոսական կռիւի այդ գրւագի մէջ՝ ժողովըր-

դական ճշմարիտ հերոս է նա դառնում: Նա ո՛ր միայն հազարաւորների կեանքն է փրկում, թշնամուն ջախջախում, այլ իր մեծահոգութեան, իր տղամարդութեան պատճառով՝ յարգւում է նո՛յն իրի իր երէկւայ թշնամիներից: Զանգեզուրի շրջանի խախտար ժողովուրդը (1906) հազարաւոր ստորագրութիւններով՝ տառնեակ համախօսականներ, հարիւրաւոր շնորհակայական նամակներ ունի թափած Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան՝ Փարսմազի կատարած գործերի, առաքինութիւնների համար:

Երեւանի այդ ժամանակւայ նահանգսպետը, Ժէնէրալ Նապօլիօնը, նրա ճակատը համբուրեց, նրա ձիու ասպանդակը բռնեց, ձի հեծցրեց ու յետեւից «ի՛նչ հրաւալի մարդ ե» աղաղակեց:

1905—1907 ին Հնչակեանութեան մէջ ծագում է դադափարի ուժեղ անհամաձայնութիւն՝ որ սպառնում է րապարակական դառնալ: Ընկերների մէկ մասը որոշում է թողնել Տաճկահայկական Դատը և Ռուս Սօցիալ-Դէմօկրատները հետ միանալով՝ բացառապէս, Կովկասով, Ռուսաստանով զբաղւել: Ստոր մասը հաւատարիմ է մնում Տաճկահայ Դատին, Փարսմազը այս վերջինի սիւներից մէկը եղաւ:

Եկաւ «Միահատեան Սահմանադրութիւնը», Փարսմազը Տաճկաստան է վաղում: Պօլսոյ և շրջակայից մէջ նա երեւան է գալիս՝ որպէս ուժեղ պրօպականդիստ:

Տեղի է ունենում Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Զրդ Պատգամաւորական Ժողովը՝ Կ. Պօլսոյ մէջ:

«Օսմանականութեան» դադափարը պէ՞տք էր ընդունիլ՝ թէ ո՛չ, «Խոտիհատ»ի դէմ անողոք պայքար պէ՞տք էր մղել՝ թէ ո՛չ. 75ի միջից միայն երեք հոգի էին, որ Կուսակցութեանս սկզբունքները անվթար

պահեցին և յառաջացրին «հակախտորհատականութեան», «հակասամանականութեան» ծանօթ որոշումը: Այդ երեքի միջից մէկն էլ Փարամազն էր:

Թէև ծերացած, բայց նա ներկայացուցչի պաշտօնով գնում է Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Մալաթիա, Կիլիկիա, վերջերս՝ Վասպուրական, Կարին: Այդ շրջանների հայութիւնը կենդանի վկայ է նրա բեղմնաւոր գործունէութեան:

1913 Սեպտեմբերի 7-ին, Քէօսթէնճէի մէջ՝ կայանում է Հնչակեան Կուսակցութեան Էրզ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը: Համեստ այդ ժողովը իր որոշումներով, հետեանքներով, առանձին դարագլուխ է կազմում Հայ յեղափոխական պատմութեան մէջ՝ ընդհանրապէս, Ս. Պ. Հնչակեան Կուսակցութեանը՝ մասնաւորապէս:

Այդտեղ էր, որ որոշեց Կուսակցութիւնը դնել հակաօրինականութեան (illegalisme) լրայ ու պաշտպանել «Հայաստանի քաղաքական ինքնավարութիւնը՝ անջատ թիւրքից»:

Դա մի պատմական որոշում էր:

Վանից՝ այդ Պատգամաւորական ժողովին ուղղւած էր Փարամազի նամակը, որով նա պահանջ էր դնում Յեղափոխական ուղին, հակաօրինականութիւնը ընդգրկել, դա մի վաւերաթուղթ է, որ ապագայ սերունդների համար դասական ընթերցանութեան նիւթ կարող է ծառայել. իսկական Փարամազը այդ տողերի մէջն է:

Էրզ Պատգ. ժողովը միաձայնութեամբ Փարամազին ընտրում է Կեդրոնական Վարչութեան անդամ:

Հաջիւ 2—3 ամիս Պարիզի մէջ, նա իր առաջին, նւիրական պարտականութիւնն է համարում նորից Տաճկաստան մտնել և Պատգ. ժողովի յեղափոխական, ապստամբական որոշումները գործադրել:

«Ինքնավար Հայաստան՝ անգոս Թիւրքիայից».— գա-
ղափարաբանը՝ առաջինը ինքը, եղաւ, որ իր կեանքը
զոհարեց իր գաղափարի՝ իրականացման համար։
Միթէ՞ այդպէս չէր արել Յիսուսը, Սոկրատէսը... :

ԱՍՕ

ՏԻԳՐԱՆ ՕՏԵԱՆ

(Կենսագրական համառոտ ծանոթութիւն)

Ասօ ծնած է 1880 ին Վան: Նախնական ուսումը տացած է տեղւոյն Բանկոյս դպրոցին մէջ: Իր փոքր հասակին մէջ որպէս Հնչակեան կը հետեւի յեղափոխութեան փշոտ ճանապարհը, կը կազմակերպէ խումբեր Վանի և գիւղերուն մէջ: 1896 ին նա ազդէն անցած էր Պարսկաստան, ուր կը վարէ ուսուցչական պաշտօնը մինչեւ 1906: Նա որպէս ուսուցիչ և կուսակցութեան փրօփականդիստ միւս ու մ կուսակցական կազմակերպութեւն: Իր ձեռքին տակ կը մեծցնէ 10 տարեան մատապ սերունդ մը որպէս յեղափոխական: Հրնչակեան խմբապետ Տօնօի հետ կը կազմակերպէ շատ մը խումբեր, որք մասնակցեցան հայ-թաթարական կռիւններուն ու Պարսկաստանի յեղափոխական շարժումներուն: Նա իր շրջանին մէջ բեղուն գործունէութեամբը նուիրւած էր Հայ ցալին ու տառապանքին, զէնքին հետ կը շարժեր գրիչ, պատկերացնելով ցնդին կարծիր ու սև օրերը, նաև վիպական կեանքներով պարզելով ընկերային անարդար դրութիւնը: Իր շարունակական աշխատակցութիւնը տւած է «Հնչակ», «Ներսէ Հայաստան», «Վերածնութիւն», «Լաբեր» Հրնչակեան թերթերուն: Նա պարբերաբար գրած է «Ար-

մենիա», «Մուրն», «Մեռի», «Բիզանդիոն», «Վանսասպ»
և «Աւսասանք» թերթերուն զանազան ստորագրու-
թիւններով:

Օսմանեան սահմանադրական շրջանին կուգայ Պո-
լիս, ուր դարձեալ որպէս անխռն զործիչ կը շրջի
մասնաճիւղերուն կազմակերպելով ու շրջափոխելով,
իր խմբագրութեամբ երկու տարիի չափ կը հրատա-
կէ «Երկիր» թերթը յանդուգն պայքար մղելով Իթ-
թիհատ բռնապետութեան դէմ և մաքառելով ազգային
յետամնաց ու պահպանողական մտքերուն դէմ: Ատեն
մը յետոյ, գործը զինք իր ծննդավայրը փոխադրած էր
ուր ընկ. Փարամազի և Բրուտեանի հետ կսկսին պատ-
րաստել ապագայ ապստամբութեան մը յատկացիժը,
Երեք աննման գործիչներու: Հնորիւ Վան կըսթափի ու
կը ծանչնայ Հայուն բուն ոխերիմները՝ Իթթիհատ
կառավարութիւնը ու անոր գործակից տեղւոյն աշի-
րաթները: Հայաստանի խորէն «Երիտ. Հայաստան»-ին
կը գրէ երկրի դառնաղէտ դրութիւնը. անխնայ կը
հարածէ կառավարութիւնը, պէյերն ու աղաները:

Ասօ իր բնկերներուն հետ տիրող բէժիմի աչքին
փուշը կը դառնայ և Պօլսոյ մէջ Հնչակեան ականաւոր
գործիչներու ձերբակալման հետ ինք ալ կը ձեր-
բակալուի Վանի մէջ:

Բանտային դժոխք կեանքը ապրելէ յետոյ, Վանի
ազատագրական կոիւններու միջոցին Ասօն վայրագ ա-
ռիւծի ժանիքներուն մէջ կը խողխողւի իր բանտա-
կից ընկերներուն հետ:

Ասօն հեղինակած ունի նաև շարք մը յեղափոխա-
կան ու վիպական գրքոյկներ, որք են «Կարմիր Սեր»,
«Հաւսէ», «Իսաւսան», «Վահէ», «Իիւցագնունին» և
այլն: Նա առաջին Սօցիալ Դէմօկրակ վիպասանն է
և պրօլետարներու նւիրած երգիչը:

Համիտական բռնապետութեան և Ռուսական միապետութեան հալածանքը դարձուցին իր կեանքը փշոտ օրերու երկար տողանցք մը: Նա ձաքական ու թրքական բանտերու մէջ աւելի կատաղած, իր ներքին զայրոյթը հասցուց գրիչով և բեմով բռնապետներու դէմ, հալածողներու դէմ:

Վանի ազատութեան փողփողացող արշալոյսի կարմիր ճաճանչները իր արեան ցուքերէն ալ փռուրներ ունէին:

Ա. Կ.

6282

2013

